

विद्युत् संरचनामा
आदिवासी जनजाति
सम्बन्धी नीतिगत
समीक्षा

अन्तिम प्रतिवेदन

प्रतिलिपि अधिकार निती फाउण्डेशन २०१८

सबै अधिकार सुरक्षित । यस प्रकाशनको कुनै भाग नीती फाउण्डेशनबाट अनुमति बिना पुनःप्राप्त गर्न सकिन्छ ।

नेपाल नीतिको अनुसन्धान, नवाचार र वैकल्पिक माध्यमबाट नेपाली नीति प्रक्रियालाई सुद्ध बनाउन नेपाली गैर-लाभकारी नीति संस्थान हो । स्थानीय र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको साथ, एनआईटी फाउण्डेशन व्यक्तिगत र संगठनात्मक पहलहरू लाई प्रोत्साहित गर्दछ जु नेपालमा नीति सगाई र स्वामित्व क्षमताको मजबूत बनिन्छ । यसको फाइनेन्स र टेक्निकल सहयोगको माध्यमबाट, एनआईटी फाउण्डेशनले नीति शहस र प्रतियोगिताको लागि बौद्धिक स्रोत र प्लेटफर्मको पहुँचलाई सक्षम बनाउँछ ।

अध्ययन टोली

डा. कृष्ण भट्टचन (समाजशास्त्री तथा आदिवासी विज्ञ)

शंकर लिम्बू (अधिवक्ता तथा आदिवासी विज्ञ)

सहयोगी

टहल थामी

खेमजङ्ग गुरुङ्ग

भोलेन्टियर इन्टरन

मनिषा लम्साल

प्रतिवेदन प्रस्तोता:

नेपालका अदिवासीहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी वकील समूह (लाहुरिनिप)

अनामनगर, काठमाडौं, नेपाल

प्रतिवेदन बुझाइएको सस्था:

नीति फाउण्डेशन

हाउस नं. ६८, दुगर मार्ग

वार्ड नं. १, नक्साल भगवतीवाहाल

काठमाडौं, नेपाल

आभार

“विद्युत् प्रसारण लाइन सम्बन्धमा नीतिगत समीक्षा” को अध्ययन कार्य गर्न नेपालका अदिवासीहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी वकील समूह (लाहुर्निप) लाई अवसर दिई सहयोग गर्नु भएकोमा बखुण्डोल, ललितपुर स्थित नीति फाउण्डेशनलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छौं। केही दस्तावेज तथा आवश्यक सामग्रीहरू उपलब्ध गराइदिने सबै संस्था तथा व्यक्ति, लमजुङ्गमा स्थलगत अध्ययनमा सहभागी हुने आयोजना प्रभावित क्षेत्रका अदिवासी तथा स्थानीय जनता एवं नेतृत्वकर्ता र अन्तर्वार्ताका लागि समय दिनु भएकोमा संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयका उपसचिव सबैलाई हार्दिक धन्यवाद छ। यस अध्ययनलाई मूर्त रूप दिन प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहनुहुने अध्ययन टोलीका डा. कृष्ण भट्टचन र शंकर लिम्बू, सहयोगी टहल थामी र खेमजङ्ग गुरुङ्ग, स्वयम्सेवी इन्टर्न मनिषा लम्साल लगायत अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नु हुने सबैलाई हार्दिक धन्यवाद छ।

लाहुर्निप

विषय सूची

अध्ययन टोली	
आभार	
१.	अध्ययनको पृष्ठभूमि १
२.	अध्ययनको औचित्य ३
३.	अध्ययनको उद्देश्य ३
४.	अध्ययन विधि ३
५.	जलविद्युत् र विद्युत् प्रसारणसम्बन्धी प्रचलित कानून तथा नीतिका सकारात्मक पक्ष र कमी कमजोरीहरूको विश्लेषण ३
५.१	विद्युत् प्रसारण लाइनसम्बन्धी प्रचलित कानूनको व्यवस्था ४
५.२	आदिवासी र आदिवासीको अधिकारको पहिचान र कार्यान्वयन ४
५.३	आदिवासी अधिकारवाला हुन् की सरोकारवाला? ७
५.४	सूचनाको हक ८
५.५	भूमि, भूभाग तथा प्राकृतिक स्रोत १०
५.६	भूमि, भूभाग तथा स्रोतहरूमा आदिवासीको स्थायी सार्वभौमिकता ११
५.७	आत्मनिर्णय, स्वायत्तता, स्वशासन र विधिको शासन १३
५.८	स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी (एफ्पिक) १३
५.९	नीति, निर्णय लगायत सबै तहमा सहभागिता १८
५.१०	लाभको बाँडफाँड १८
५.११	असर वा प्रभाव र त्यसको न्यूनीकरण १९
५.१२	असन्तोष (ग्रिभान्सेज) व्यवस्थापन संयन्त्र २०
५.१३	निष्कर्ष तथा सुझाव २०
५.१३.१	निष्कर्ष २०
५.१३.२	सुझाव २०
सन्दर्भ सामग्री	
	अंग्रेजी भाषाका सन्दर्भ सामग्री २२
	खस नेपाली भाषाका सन्दर्भ सामग्री २२
अनुसूची	
	अनुसूची १ स्थलगत अध्ययनका सहभागीहरूको सूची २२

१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल जलस्रोतमा धनी र विद्युत् उत्पादनमा उच्च सम्भावना बोकेको देश हो। यहाँ सरकारी तथा र निजी क्षेत्रहरू जलविद्युत् उत्पादनमा लगानी गर्न लालायित छन्। नेपाल सरकारले आर्थिक विकासको लागि विद्युत् उत्पादन गर्ने योजनालाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ। नेपालमा २०७४ जेठ ३१ गतेसम्ममा ६० वटा १ मेगावाट भन्दा ठूला जलविद्युत् योजनाहरू रहेका छन्। नेपाल सरकारको सन् २०१६/१७ (वि.सं. २०७३/७४) को योजना तथा कार्यक्रम ले सन् २०२५ (वि.सं. २०८२) सम्म १०,००० मेगावाट विद्युत् उत्पादन गर्न सकिने प्रक्षेपण गरेको छ।

उत्पादित विद्युत्को वितरणको लागि आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय प्रसारण लाइन आवश्यक पर्दछ। सरकारको सन् २०१६/१७ को योजना तथा कार्यक्रममा विद्युत् प्रसारण लाइनको निर्माणलाई उच्च प्राथमिकता दिने कुरा उल्लेख गरिएको छ। नेपाल सरकार अन्तर्गतको विद्युत् विकास विभागले विद्युत् प्रसारण लाइन निर्माण गर्नको लागि २०७४ जेठ ३१ गतेसम्ममा ५६ वटा अनुमति वा लाइसेन्स प्रदान गरिसकेको छ।

नेपाल लगायत विश्वका धेरै ठाउँहरूमा जल, जंगल, जमीन एवं प्राकृतिक स्रोत र आदिवासीको बीचमा बहुआयामिक सम्बन्ध रहँदै आएको छ। विश्व बैंक लगायत अन्य दातृसंस्थाहरूले नेपाल लगायतका विभिन्न मुलुकमा ठूलो धनराशि लगानी गरी सञ्चालन गर्ने जलविद्युत्, ठूला बाँध लगायतका धेरैजसो परियोजनाहरू प्रायः आदिवासीहरूको ऐतिहासिक थातथलोमा सञ्चालन हुने गरेका छन्। आदिवासीको थातथलोमा निर्माण हुने यस्ता परियोजनाको सम्भाव्यता अध्ययनदेखि कार्यान्वयन र अनुगमन गर्दा समेत आदिवासीहरूसम्बन्धी जे जति अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मापदण्डहरू छन्, ती सबैलाई असल नियतका साथ पालना गर्नु सम्बद्ध दातृ संस्था र राज्यको कर्तव्य एवं दायित्व हो। यी अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्डहरूमा मूलतः आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्र, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं १६९, जैविक विविधता सम्बन्धी महासन्धिको धारा ८ जे, सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि आदि प्रमुख छन्। विश्व बैंकसँग आदिवासी सम्बन्धी नीति (Operational Policy/Bank Procedure) OP/BP 4.10 – Indigenous Peoples भए तापनि यस नीतिको तादात्म्यता आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्रसँग नभएकोले आदिवासीहरूको अधिकार पर्याप्त मात्रामा सुनिश्चित नभएको अवस्था छ। आदिवासीहरूले विश्व बैंकलाई आदिवासीको अधिकार पूर्ण र अर्थपूर्ण तरिकाले सुनिश्चित गर्न बेला बेलामा दबाव दिँदै आएका छन्। हालै आएर विश्व बैंक र आदिवासीहरूको बीचमा उच्च स्तरीय संवाद पनि शुरु भइसकेको छ।

नेपालमा पछिल्लो समयमा आएर नेपाल विद्युत् प्राधिकरण, विद्युत् निर्माण कम्पनी तथा दातृ संस्थाहरू सबै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूसँग जुधिरहेका छन्। कतिपय राष्ट्रिय कानूनहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनसँग बाभिएका छन्। अर्कोतर्फ राष्ट्रिय कानूनहरूमा आदिवासी जनजाति एवं स्थानीय समुदायको हित, सरोकार र समस्यासम्बन्धी विषयलाई सम्बोधन गर्न सकिने कतिपय व्यवस्थाहरू नभएका होइनन् तथापि ती कानूनमा रहेका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन सही ढंगले नभएकोले गर्दा आदिवासी एवं स्थानीय जनताहरू धेरैजसो विद्युत् परियोजना स्थलहरूमा द्वन्द्वरत अवस्थामा छन्। त्यसले गर्दा त्यस्ता परियोजनाहरू समयमा सम्पन्न नहुने मात्र होइन परियोजनाको दिगोपनमै पनि असर परेको छ। त्यसमाथि पटक-पटक भैरहने मानव अधिकारको हननसम्बन्धी घटनाले गर्दा एकातिर कम्पनीहरूको ख्यातिमा असर परिरहेको छ भने अर्कोतिर सरकारको लोकतन्त्र, जवाफदेहिता, विधिको शासन, प्रतिवद्धता आदिको सन्दर्भमा समेत प्रश्न उठिरहेको छ।

आदिवासीहरू विकास-विरोधी, परियोजना-विरोधी नभई आदिवासीहरूको भूमि, भूभाग, स्रोत, प्रथा, परम्परा, जीवनपद्धति आदिलाई ध्यस्त बनाउने आक्रामक विकास (Aggressive Development) का विरोधी हुन्। आदिवासीहरू आत्मनिर्णित विकासका पक्षधर हुन् (Tebtebba 2010)। विद्यमान कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरूले तोकिदिएको मापदण्डलाई बेवास्ता गरी वा सही ढंगले अवलम्बन नगरी परियोजना सञ्चालन गर्ने कामले स्वेच्छाचारिता र मनोमानीपनलाई बढावा दिन्छ। यसबाट परियोजनामा आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय जनताहरूको स्वामित्व कायम नहुने हुँदा प्रायः द्वन्द्वको स्थिति सृजना हुने गरेको छ। यसले गर्दा कतिपय परियोजनाहरू विगतमा विवादमा पर्ने गरेका देखिन्छन्। २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि कांग्रेस नेतृत्वको सरकारले खुलाबजार अर्थतन्त्र अवलम्बन गर्‍यो त्यसपछिका दिनहरूमा जलविद्युत् क्षेत्र विदेशी लगानीको लागि पनि खुला भयो र विद्युत् तथा प्रसारण लाइनमा स्थानीय एवं राष्ट्रिय लगायत अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूले पनि लगानी गर्ने क्रम बढ्न थाल्यो।

खिम्ति ढल्केबर प्रसारण लाइन अहिले समस्याग्रस्त रहेको छ। यस परियोजनामा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका मापदण्डहरूको न्यूनतम रूपमा पनि पालना नगरिएको गुनासो स्थानीय आदिवासी एवं समुदायहरूले गर्दै आइरहेका छन्। त्यस्तै, लम्जुङ्ग जिल्लामा सिनोहाइड्रो कम्पनीले निर्माण गरेको १३३ के.भी. प्रसारण लाइन पनि विवादरहित हुन सकेको छैन। त्यस्तै १३३ के.भी. प्रसारण लाइन निर्माणको सम्बन्धमा काठमाडौंमा पनि स्थानीय समुदायसँग विवाद कायमै छ। सन् २०१४ मा नेपाल-भारत बीच विद्युत् व्यापार सम्झौता (Power Trade Agreement (PTA) between India and Nepal) भएपछि विद्युत् प्रसारण लाइन अत्याधिक संख्यामा निर्माण हुने अवस्था आएको छ। यस स्थितिमा सही ढंगबाट प्रसारण लाइन निर्माण गर्न सकिएन भने त्यसले विवाद पनि त्यत्तिकै बढाउने संभावनालाई नकार्न सकिन्न।

यस परिदृश्यमा यथाशक्य विवादरहित ढंगले वा विवादको शान्तिपूर्ण समाधान गरी दिगो रूपमा प्रसारण लाइनसम्बन्धी परियोजना सम्पन्न गर्न विद्यमान नीति तथा कानूनहरूमा रहेका कमी कमजोरीहरूको अध्ययन गरी कानूनी तथा नीतिगत सुधार गर्न तथा आदिवासी एवं स्थानीय समुदायको अधिकारलाई सम्बोधन गर्न र विद्युत् प्रसारण लाइनको शान्तिपूर्ण र दिगो विकासको लागि व्यवहारिक सुझाव दिन यो अध्ययन गरिएको छ।

१. http://www.doed.gov.np/operating_projects_hydro.php, Accessed on 27 April 2016

२. Government of Nepal, Plan and programme 2073/74

३. Ibid

४. http://www.doed.gov.np/transmission_construction_license.php, Accessed on 27 April 2016

५. डा. गोपाल सिवाकोटी चिन्तन र साथीहरू, नेपालमा जलस्रोत तथा ऊर्जा विकास, जलतथा ऊर्जा उपभोक्ता महासङ्घ, नेपाल, २०७० पृ.२

६. <http://www.nepalenergyforum.com/power-trade-agreement-between-india-nepal/visited> 19 August 2016

२. अध्ययनको औचित्य

एकातिर नेपालले विद्युत् आपूर्तिको समस्या भेलिरहेको छ भने अर्कोतर्फ जलस्रोतबाट चाहिने जति विजुली निकाल्न सकिएको छैन । जलविद्युत् परियोजनाको सन्दर्भमा सरकारले मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूमा तोकिएका न्यूनतम मान्यताहरूलाई पनि पालन गरेको पाइँदैन । विकास भनेको गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि गर्नको लागि पूर्वाधारको निर्माण गर्नु मात्र होइन । प्रभावित समुदायहरूको दिगो र स्वनिर्णित विकासको निम्ति र तिनको मानव अधिकार, आर्थिक र साँस्कृतिक अधिकारको सम्मानको लागि पनि ती मापदण्डका मान्यताहरूको पालना गर्नु आवश्यक छ । परियोजना निर्माण गर्ने सन्दर्भमा सरकार तथा सम्बन्धित पक्षले ती अधिकारहरूको बेवास्ता गरेको देखिन्छ ।

तसर्थ, सरकार, परियोजना सञ्चालक र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संस्थाहरू सबैको बीचमा आदिवासी जनजाति र प्रभावितहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी साझा बुझाइ हुनु जरुरी छ । त्यसकारणले प्रभावित आदिवासी र स्थानीय समुदायहरूको अधिकारको सुरक्षाको लागि उचित संयन्त्र बनाउने सम्बन्धमा सरकार, व्यापारिक संस्था एवं दातृसंस्थाहरू सचेत हुन अत्यन्त जरुरी भएको छ ।

३. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य जलविद्युत् परियोजना र खास गरेर विद्युत् प्रसारण लाइनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारका नीति तथा कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्डको तुलनात्मक अध्ययन गरी सरकारको नीतिगत तहमा भएका कमी कमजोरीको विश्लेषण गर्नु हो । विद्युत् प्रसारण लाइन निर्माण परियोजना र आदिवासी एवं स्थानीय समुदायको बीचमा रहेको द्वन्द्व समाधानका लागि व्यवहारिक उपायको मूल्याङ्कन गर्नु पनि यसको अर्को उद्देश्य हो ।

४. अध्ययन विधि

यो अध्ययन मूलतः उपलब्ध सामग्रीको पुनरावलोकन (Desk Review) मा आधारित छ । पुनरावलोकन र सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा प्रयोग भएको प्रकाशित प्रतिवेदन, लेख र पुस्तकहरू अनुसूची १ मा दिइएका छन् । विद्युत् प्रसारण लाइनसम्बन्धी कुनै प्रोजेक्ट डकुमेण्ट उपलब्ध हुन सकेन । स्थलगत अध्ययनको सन्दर्भमा लमजुङ्ग जिल्लाको बेसीशहरदेखि भुलभुलेमा निर्माण हुन लागेको सिनोहाइड्रो जलविद्युत् परियोजनाको बाँध क्षेत्रसम्मको विद्युत् प्रसारण लाइनको स्थलगत अवलोकन र बेसीशहरमा आदिवासी र स्थानीय जनतासँग समूहगत अन्तरक्रिया गरी तथ्याङ्क संकलन गर्ने कार्य जुलाई ११ देखि १३, २०१६ मा सम्पन्न गरिएको थियो । काठमाण्डौंस्थित लाहुरिपको कार्यालयमा पनि लमजुङ्गबाट आउनु भएको संघर्ष समितिको नेतृत्वसँग पटक पटक समूहगत छलफल गरिएको थियो । साथै काठमाण्डौंमा स्थानीय विकास मन्त्रालयका सहसचिवसँग पनि अन्तर्वार्ता लिइएको थियो ।

५. जलविद्युत् र विद्युत् प्रसारणसम्बन्धी प्रचलित कानून र नीतिका सकारात्मक पक्ष र कमी कमजोरीहरूको विश्लेषण

नेपालमा विद्युत् प्रसारण लाइनसम्बन्धी छुट्टै कानून रहेको छैन । यो जलस्रोत तथा प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित विषय भएकोले विभिन्न प्रचलित कानूनहरूमा छरिएर रहेका त्यससम्बन्धी व्यवस्थालाई केलाउनुपर्दछ । ती कानूनहरूमा विद्युत् प्रसारण लाइनलाई जलविद्युत् उत्पादन परियोजनासँगै जोडेर हेर्ने गरिएको छ । यससम्बन्धी हाल करिब चार वटा ऐनहरू (विद्युत् ऐन २०४९, नेपाल विद्युत् प्राधिकरण ऐन २०४१, विद्युत् चोरी नियन्त्रण ऐन र जलस्रोत ऐन २०४९) र करिब ८ वटा नीति र विनियमहरू (हे. अनुसूची) विद्यमान छन् । यद्यपि, विद्युत् प्रसारण लाइन सञ्चालनका लागि अनुमति लिँदा, परियोजना कार्यान्वयन गर्दा वा जग्गा प्राप्त गर्ने तथा त्यसको क्षतिपूर्ति दिने सन्दर्भमा अन्य प्रचलित कानून र नियमहरूलाई नहेरी नहुने अवस्था छ । त्यस्तै विद्युत् प्रसारण लाइन निर्माण परियोजनाको सन्दर्भमा आदिवासी जनजातिहरूको समस्या तथा सरोकारलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने अवस्था आउँदा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं १६९, आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र २००७ र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू हेर्नुपर्ने अवस्था छ ।

अर्थात्, प्रसारण लाइन जस्ता विकास कार्यहरूमा आकर्षित हुने निम्न चार प्रकारका कानून, नीति तथा सिद्धान्तहरू प्रचलनमा रहेका देखिन्छन् :

- (क) जलविद्युत् र प्रसारण लाइनसम्बन्धी विषयगत कानून तथा नीति
- (ख) भूमि तथा स्रोतसम्बन्धी सामान्य कानून तथा नीति
- (ग) भूमि तथा स्रोतमाथिको अधिकार प्रत्याभूत गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू
- (घ) अदालतका फैसलाहरू

५.१. विद्युत् प्रसारण लाइनसम्बन्धी प्रचलित कानूनको व्यवस्था

विद्युत् ऐनको दफा २० अनुसार सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै प्रसारण लाइन वा ग्रीडलाई राष्ट्रिय प्रसारण लाइन वा ग्रीड भनी तोक्न सक्ने व्यवस्था छ।

विद्युत् ऐन २०४९ को दफा ३ अनुसार विद्युत् प्रसारण गर्न अनुमति लिनपर्दछ। ऐनको दफा ४ अनुसार प्रसारण गर्न चाहने व्यक्ति वा संस्थाले आर्थिक, प्राविधिक र वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन वा तोकिएको विवरण खुलाई तोकिएको अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्दछ। विद्युत् नियमावली २०५० को नियम ५ मा खुलाउनुपर्ने विवरणमा प्रसारण लाइनले परियोजना क्षेत्रका जनतालाई पार्ने प्रभावसम्बन्धी विवरण खुलाउनुपर्ने व्यवस्था नभए पनि वातावरण प्रभावको अध्ययन पेश गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। यद्यपि नियम ६ मा विद्युत् लाइनको सर्वेक्षण विवरण पेश गर्दा त्यसबाट लाभान्वित हुने उपभोक्ताको संख्या वा किसिम र अन्य आवश्यक कुरा खुलाउनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। यसलाई टेकेर आदिवासी जनजाति र उनीहरूलाई प्रभाव पार्ने विषयलाई खुलाएमा परियोजना सञ्चालन गर्दा संभावित विवादको न्यूनीकरण हुने, परियोजनामाथि आदिवासी जनजाति एवं स्थानीय समुदायको स्वामित्व तथा अपनत्व बढ्न जाने र परियोजनाका लाभहरूमा सबैको पहुँच हुन सक्ने देखिन्छ। आदिवासी जनजातिलाई स्थानीय जनताको छातामुनि राख्ने गरिएकोले परियोजना सञ्चालन गर्दा वा त्यससम्बन्धी दस्तावेजहरूमा उनीहरूको अस्तित्व अदृश्य वा गौण रहेको पाइन्छ जसले गर्दा उनीहरू प्रक्रियाबद्ध ढंगले बहिष्करणमा परेका देखिन्छन्। आदिवासी जनजाति एवं स्थानीय समुदाय परियोजनाबाट प्रभावित भएसँगै कुनै पनि समयमा विवाद र द्वन्द्वको अवस्था उत्पन्न हुने गरेको छ।

५.२. आदिवासी र आदिवासीको अधिकारको पहिचान र कार्यान्वयन

जलविद्युत् परियोजना वा विद्युत् प्रसारण लाइन परियोजना सञ्चालन गर्दा आदिवासी जनजातिको पहिचानको विषय अहम रूपमा उठ्ने गरेको छ। नेपालमा आदिवासी जनजातिको पुर्ख्यौली थातथलोलाई प्रभाव

नपार्ने गरी सञ्चालन गरिएको विद्युत् प्रसारण लाइन परियोजना नगण्य छ। यस्ता परियोजनाले आदिवासीहरूको पहिचान, आर्थिक, सामाजिक, जीवनशैली, वातावरण, स्वास्थ्य लगायतका क्षेत्रमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने गरेको छ जसले गर्दा आदिवासी जनजातिहरू ती परियोजनाहरूका बारेमा नजिकबाट जान्नबुझ्न खोज्छन्। तर कतिपय परियोजनाहरूले आदिवासी जनजातिको मुद्दालाई बेवास्ता गर्ने मात्र नभई तिनको पहिचानलाई समेत स्थानीय समुदाय मात्र भनेर सीमित पार्ने गरेको छ। त्यसो गर्नु भनेको आदिवासी जनजातिको पहिचानलाई मान्यता नदिनु हो र पहिचानलाई मान्यता नदिनु भनेको अधिकारलाई मान्यता नदिनु हो। यसैबाट धेरै समस्याहरू उत्पन्न भएको देखिन्छ। कुनै-कुनै परियोजनाहरूले सूचना सामग्रीहरू स्थानीय मातृभाषामा बनाउने गरेको भए तापनि प्रायः त्यसमा आदिवासीहरूको समस्या, सरोकार र अधिकारको विषयलाई समावेश गरेको पाइन्छ। परियोजनाका सन्दर्भमा आदिवासीको पहिचानसम्बन्धी विषय किन महत्वपूर्ण छ र त्यसको सम्बोधन कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने प्रष्ट जानकारी नभएर पनि सो विषयको बेवास्ता भएको हुनसक्दछ। यस परिच्छेदमा सो विषयको बारेमा चर्चा गरिएको छ।

कानूनीरूपमा आदिवासी जनजातिको मान्यतालाई निम्न चार खण्डमा हेर्न सकिन्छ:

- (क) संहिताबद्ध कानून (मुलुकी ऐन १९१०)को शुरुवात हुन अगाडिको अवस्था।
- (ख) पञ्चायती कानून लागु हुँदाको अवस्था।
- (ग) बहुदलीय लोकतन्त्रसम्बन्धी कानून लागु हुँदाको अवस्था।
- (घ) संघीय गणतन्त्रको कानून लागु हुँदाको (वर्तमान) अवस्था।

मुलुकी ऐन लागु हुनुभन्दा अगाडि नेपालको कानून प्रथा परम्परामा आधारित थियो। ब्रायन एच. हड्सन, लियोनार्दो अदाम तथा ह्यामिल्टन आदि पश्चिमा लेखकहरूका स्रोतहरूलाई आधार बनाउने हो भने ई.सं. १८५४ (वि. सं. १९१०) को मुलुकी ऐनभन्दा अघि नेपालमा रीतिगत कानून (Customary Law) को चलन रहेको देखिन्छ। त्यसैको आधारमा न्याय प्रशासन हुन्थ्यो।^{१९} नेपालको न्याय परम्परा विभिन्न जातिको परम्परागत मुद्दा हेर्ने पञ्च, किपटका अमाली आदि स्वरूपमा विद्यमान थिए। त्यस बेला आफ्ना रीति-स्थितिलाई विचार गरी मुद्दा हेरी निर्णय गर्ने चलन थियो।^{२०} किपट व्यवस्था आदिवासीको भूमि, प्राकृतिक स्रोत

१९. रेवती रमण खनाल, नेपालको कानूनी इतिहास को रूपरेखा, एपोलो अफसेट प्रा. लि २०५९ पृ ३

२०. ऐ.ऐ. पृ १३

र न्याय प्रशासनको अधिकारसँग सम्बन्धित थियो। सन् १८५४ (वि.सं. १९१०) को मुलुकी ऐनको जात वर्गीकरण अनुसार आदिवासी जनजातिलाई मासिने र नमासिने दुई जातमा विभाजन गरिएको थियो। (Hofer :45)

निरंकुश पञ्चायती शासनकालमा जारी गरिएका संविधान तथा कानूनहरू आदिवासी जनजातिहरूको पहिचान र अधिकारमैत्री रहेनन्। नेपालको संविधान २०१९ ले आदिवासी जनजातिहरूको पहिचानलाई विस्थापन गर्ने मात्र नभई त्यसलाई तीव्र रूपमा हिन्दु पहिचानमा विलोपीकरण (Assimilation) पनि गऱ्यो। सर्वप्रथम, यसै संविधानको धारा २ ले राजतन्त्रात्मक हिन्दु राज्य घोषणा गरेको थियो। तथापि यसले राष्ट्रमा बहुजातीय र बहुनस्तीय समाज रहेको कुरालाई स्वीकार गरेको थियो। यसै कालमा लागु गरिएका भूमिसुधार ऐन, निजी वनलाई राष्ट्रियकरण गर्ने ऐन जस्ता ऐनहरूले आदिवासीहरूलाई उनीहरूले हकभोग, चर्चा, व्यवस्थापन र विकास गरिआएका आफ्नो पुख्यौली थातथलोमा रहेका भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतहरूबाट बेदखल गर्ने कार्य गऱ्यो।

सन् १९९० (वि.सं. २०४६) को जनआन्दोलनले बहुदलीय व्यवस्थालाई पुर्नवहाली गरेपश्चात जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ (ई.सं. १९९१) ले आदिवासी जनजातिलाई सामाजिक रूपमा संगठित हुने हकलाई सुनिश्चित गऱ्यो। यस संविधानको धारा ४ ले हिन्दु राजतन्त्रलाई निरन्तरता दिए तापनि नेपाल राज्य बहुजातीय र बहुसाँस्कृतिक रहेको कुरालाई स्वीकार गऱ्यो। नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूलाई राष्ट्रिय भाषाको रूपमा मान्यता दिइयो।^९ सरकारी कामकाजको भाषाको हैसियत नभएकोले काठमाडौं महानगरपालिकाले नेवारी भाषा र धनुषा जि.वि.स. एवं राजविराज नगरपालिकाले मैथिल भाषालाई आफ्ना कार्यालयमा प्रयोग गरे को विषयलाई लाल ब. थापा विरुद्ध प्रधानमन्त्री कार्यालय समेत भएको रिट निवेदनमा श्री सर्वोच्च अदालतले गैर संवैधानिक घोषणा गरिदियो। अविभेदको सिद्धान्त र सारभूत समानताको मौलिक हकमा नै गरिएको व्यवस्थाले आदिवासी जनजातिको विकास र उत्थानमा विषेश उपाय अपनाउन थालियो।

यसै अवधिमा विकास समिति ऐन २०१३ अनुसार गठन आदेश २०५४ ल्याई जनजाति विकास समिति गठन गरियो (आ.ज.उ.रा.प्र. १९९६)। आदिवासी जनजातिको विकास, उत्थान र समान सहभागिताको लागि सन् २००२ (वि.सं २०५८) मा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन पारित गरियो। यसै ऐनले आदिवासी जनजातिलाई परिभाषित गरी तिनलाई कानूनी पहिचान तथा मान्यता प्रदान गरेको छ। यसै अनुरूप ५९ समुदायलाई आदिवासी जनजातिको रूपमा सूचीकृत गरिएको छ। ऐनको परिभाषाभित्र पर्ने अन्य आदिवासी समुदाय अझै पनि सूचीकृत हुन बाँकी छन्। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीमा आदिवासी जनजातिलाई

पृथक पहिचान प्रदान गरिएको छ। यो पहिचान स्थानीय स्तरमा गरिने विकासमा तिनलाई प्राथमिकता दिने कानूनी अवधारणामा आधारित छ।

राज्यले आदिवासी जनजातिको मानव अधिकार तथा विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूलाई अनुमोदन गरेको छ। जसमध्ये सन् १९८९ को अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं १६९ र आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र आदिवासीसँग सम्बन्धित कानूनहरू हुन्। त्यस्तै सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९६९, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६, आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६ लगायतका थुप्रै मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरूले आदिवासीहरूको राजनीतिक, समाजिक, साँस्कृतिक लगायत भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारलाई प्रत्याभूत गर्दछन्।

नेपालको संविधान २०१५ (वि.सं २०७२) मा आदिवासी जनजाति र थारुको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि राज्यले विशेष कानून बनाउने कुरा उल्लेख छ (धारा १८ को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था)। यो व्यवस्था अन्य समुदायको हकमा पनि लागु हुनेछ। राज्यका निकायहरूमा आदिवासी जनजाति र थारु लगायतका समुदायको समानुपातिक सहभागिताको व्यवस्था (धारा ४२) हरू राज्यबाट प्रत्याभूत भएका मौलिक हकहरू हुन्। त्यस्तै “आदिवासी जनजातिको पहिचानसहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा तिनलाई सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सीप, साँस्कृतिक, सामाजिक परम्परा र अनभुवलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने (धारा ५१ ज ८)।” अर्को व्यवस्था पनि रहेको छ। नेपाल राज्यपक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको कार्यान्वयन गर्नको लागि राजनीतिक तथा शासन व्यवस्थासम्बन्धी नीति रहने कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ (धारा ५१ ख.३)।

आदिवासी जनजातिको प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूलाई आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय उत्थान प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ को दफा (७) (१) (ठ) ले कानूनी रूपमा मान्यता दिएको छ। त्यस्तै, नेपालको संविधान २०७२ को धारा १७ (घ) ले संघसंस्था खोल्न पाउने स्वतन्त्रतालाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। यस धाराअनुसार संघसंस्था सञ्चालन गर्न पाउने हक पनि अन्तरनिहित छ भनी बुझ्नु जरुरी छ।

आदिवासीहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्रको धारा (१८), धारा (१९) र धारा (२०) ले आदिवासीहरूलाई आआफ्ना संस्था सञ्चालन गर्न पाउने हक प्रदान गर्दै हरेक निर्णयहरूमा यी

९. नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ६

संस्थाहरूका माध्यमबाट सहभागी हुने र आदिवासीहरूसँग अग्रिम र सुसूचित मञ्जुरी लिँदा यी संस्थाहरूसँग परामर्श गरी लिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं १६९ को धारा ६ र ७ ले पनि आदिवासीहरूसँग परामर्श लिँदा प्रतिनिधिमूलक संस्थाको माध्यमबाट लिइनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

तथापि यस संविधानमा छुटेका अन्य धेरै अधिकार समावेश गर्न आदिवासी जनजातिहरूनिरन्तर संघर्षरत छन् । समग्रमा, नेपाल राज्यपक्षरहेको माथि उल्लेखित कानून, संविधान र आदिवासीसँग सम्बन्धित कानूनलाई हेर्दा आदिवासी जनजातिलाई मान्यता दिइएको देखिन्छ । अधिकार प्रत्याभूत गर्ने सन्दर्भमा ती सबै कानूनहरूलाई एक साथ लागु गर्नु अनिवार्य देखिन्छ ।

जलविद्युत् आयोजना तथा ट्रान्समिसन लाइनमा आदिवासी जनजातिको अधिकार

जलविद्युत् आयोजना तथा ट्रान्समिसन लाइनको परियोजना सञ्चालन गर्दा त्यसबाट प्रभावितहरूको छुट्टाछुट्टै जातिगत विवरण (Disaggregated Inventory) राख्ने तरिका एकदमै कमजोर प्रकारको छ । जस्तै विश्व बैंकले लगानी गरेको र नेपाल विद्युत् प्राधिकरणले निर्माण गरिरहेको खिम्ति ढल्केबर २२० उच्च भोल्ट ट्रान्समिसन लाइन परियोजनाको वातावरण अध्ययन प्रतिवेदनमा त्यस क्षेत्रको बसोवाससम्बन्धी तथ्याङ्कमा आदिवासी जनजाति, दलितको उल्लेख भएता पनि परियोजनाले उनीहरूलाई कसरी प्रभावित बनाउँछ वा त्यसको विषयमा के गर्ने भन्ने विषयमा केही उल्लेख गरिएको देखिँदैन । जबकि विश्व बैंकको आदिवासी सुरक्षात्मक नीति ४.१० ले आदिवासीको भूमिसँगको आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक सम्बन्ध र पहिचानलाई मान्यता दिनुपर्ने प्रष्ट लेखेको छ (प्यारा २) । अर्कोतर्फ बृहद् समुदायको सहयोग आउने गरी अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जुरी लिनुपर्ने कुरा पनि स्पष्ट लेखिएको छ । त्यस बेला प्रभावितहरूले संघर्ष समिति बनाएर आन्दोलन शुरु गरेपछि मात्र विविध समुदायको बसोवास छ भनेर बोलियो । जबकि आदिवासीको छुट्टै नीति (Indigenous Peoples Plan (IPP)) बनाइनुपर्ने धियो (प्यारा ८ क) । तर त्यो योजना नबनाई संकटाभिमुख समुदायको लागि विकास योजना (Vulnerable Community Development Plan (VCDP)) भनेर बनाइयो ।

जलविद्युत् तथा प्रसारण लाइन आयोजनाले आदिवासीको अधिकारको संरक्षण गर्छ वा हनन गर्छ भन्ने कुरा जलविद्युत् आयोजनाको प्रतिवेदन, आयोजनाको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन अर्थात् ईआईए (Environmental Impact Assessment) प्रतिवेदन, टि.ओ.आर., अधिकार हनन भएको खण्डमा उजुरी र उजुरीका सम्बन्धमा भएका अनुसन्धान र निर्णय आदिले निर्धारण गर्दछ ।

विद्युत् प्रसारणलगायतका जलविद्युत् परियोजनामा आदिवासीको अधिकारलाई सम्बोधन गर्ने नीति आकर्षित हुन्छ कि हुँदैन र आकर्षित भएमा के कस्तो प्रभावका लागि के कस्तो उपाय अपनाउने भन्ने कुरा

ईआईए प्रतिवेदनमा आधारित भएर गर्ने गरिन्छ । उदाहरणको लागि खिम्ती ढल्केबर २२० के.भी. प्रसारण लाइन आयोजनाको ईआईए प्रतिवेदनको अनुच्छेद ४.३.३. मा जाति (Ethnicity) शब्दको प्रयोग भएको र अनुसूची-१५ मा पहिचान भएका ६१ जातिको तथ्याङ्क दिइएको छ । ईआईएमा आदिवासी जनजाति शब्द नराखिएको र उक्त ६१ जातिमध्ये कुन-कुन आदिवासी जनजाति हो, कुन-कुन दलित हो, कुन-कुन बाहुन क्षेत्री हो, कुन-कुन मधेसी हो, कुन कुन मुस्लिम हो छुट्ट्याइएको पाइएन । उक्त ६१ जातिमध्ये राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान ऐन २००२ मा सूचीकृत ५९ आदिवासी जनजातिमध्ये तामाङ्ग, मगर, नेवार, घर्ती/भुजेल, थारु, माझी, चेपाङ्ग (प्रजा), सुनुवार, हाथु, राई, शेर्पा, धानुक, गुरुङ्ग र कुमाल गरी जम्मा १४ आदिवासी जनजातिको तथ्याङ्क दिएको छ । बडाल पहाडी बाहुनमा पर्ने भए पनि ६१ मध्ये एउटा जातिको रूपमा तथ्याङ्कमा देखाइएको छ । यसबाट निम्न कुरा प्रष्ट छ:

- ईआईए/ आइईई गर्ने टोलीले नेपालमा जात (Caste) भएर पनि जात शब्द प्रयोग गरेको छैन । जाति (Ethnicity) शब्दको प्रयोग गरिएको छ । जात र जाति बीच फरक छ । जात हिन्दु धर्मको चार वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत पर्दछ भने जाति उक्त व्यवस्थाभन्दा बाहिर पर्दछ । ईआईए गर्ने टोलीलाई उक्त भिन्नताको विषयमा जानकारी नभएको देखिन्छ ।
 - विभिन्न ऐन कानून, अन्य सरकारी दस्तावेज र तथ्याङ्कहरूमै पनि जात जातिको रूपमा खस आर्य, दलित, मधेसी, आदिवासी जनजाति भनेर पहिचान गर्ने गरिएको स्मरणीय छ । उदाहरणको लागि संविधान सभाको निर्वाचन र लोक सेवा आयोगको पदपूर्तिका लागि गरिएको आरक्षणमा उक्त समूहहरू प्रष्टसँग छुट्ट्याइएको छ । ईआईएमा दिइएको जानकारी, तथ्याङ्क र विश्लेषणमा आदिवासी शब्दको प्रयोग नभएवाट आदिवासीको पहिचानलाई अस्वीकार गरिएको प्रष्ट छ । आदिवासी, बाहुन क्षेत्री, दलित, मधेसी सबै एकै हुन् भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको छ । विश्व बैंक, एडिबीलगायतका दातृसंस्थाको आदिवासीसम्बन्धी छुट्टै नीति रहेको तर उक्त नीतिहरू ईआईए प्रतिवेदनमा आदिवासीको पहिचान भएको खण्डमा मात्र आकर्षित हुने भएकोले उक्त ईआईएमा आदिवासीको पहिचान नै नभएपछि आदिवासीको अधिकार कार्यान्वयन गर्नका लागि बनेको आदिवासी नीतिको कार्यान्वयन हुने अवस्था नै रहेन । यसले ईआईए गर्ने टोलीको आदिवासीको सम्बन्धमा रहेको अज्ञानता वा असंवेदनशीलता वा नकारात्मक दृष्टिकोणलाई प्रकट गरेको छ ।
 - टि.ओ.आर.को अनुच्छेद ३.१.३ मा जाति (Ethnicity) शब्दको प्रयोग भएको र सोको व्याख्या विभिन्न जात, कबिला/पानी नचल्ने वा भल्नेबल ग्रुप (Vulnerable Group) आदि भनेर उल्लेख गरेको हुनाले पनि टि.ओ.आर. निर्माणकर्तामा आदिवासीको बारेमा सचेतना, ज्ञान र संवेदनशीलता नभएको देखियो ।
- काबेली जलविद्युत् अयोजनाको सामाजिक कार्य योजनाको

प्रतिवेदन, २०१३ मा भने आदिवासी जनजातिलाई जात जाति मध्ये पहिचान गरी राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको ऐन २००२ मा गरेको परिभाषालाई उल्लेख गरेको छ। (HCE 2013:xii) यस प्रतिवेदनमा आदिवासी जनजातिलाई पहाडका र तराईका गरी दुई समूहमा बाँडिएको छ (HCE 2013:xiv; v)। लिम्बू, तामाङ्ग र माझीलाई मुख्य आदिवासी समूहको रूपमा उल्लेख गरिएको छ (HCE 2013:4)।

- एन्टिभीएसन र एक्रोनीमको सूचीमा सामूहिक पहिचान र सामूहिक अधिकार जनाउने बहुलवचन भएको अंग्रेजी शब्द इण्डीजिनस पिपुल्सको सट्टा व्यक्तिगत अधिकार जनाउने एकवचन भएको इण्डीजिनस पिपुल शब्द प्रयोग भएबाट आदिवासीको सामूहिक अधिकार प्रति अध्ययन टोली प्रष्ट नभएको देखिन्छ (HCE 2013:xi)। एकवचनको प्रयोगले आदिवासीलाई प्रभुत्वशाली शासक वर्गसँग सम्मिलीकरण गर्नेतर्फ लैजान्छ भने बहुवचनको प्रयोगले तिनलाई विशिष्ट र पृथक पहिचान दिँदै तिनको सामूहिक अधिकारको पहिचान, सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दछ।
- पहाडी आदिवासी जनजातिमा २४ जात समूह (Caste Groups) पर्दछन् भनेर जात शब्दको प्रयोग गरिएबाट जात र आदिवासी जनजातिलाई फरक रूपमा हेरेको देखिँदैन (HCE 2013:xiv)। नेपाल सरकारले गठन गरेको जनजाति प्रतिष्ठान स्थापनासम्बन्धी कार्यदलले सन् १९९६ मा नेपाल सरकारलाई बुझाएको प्रतिवेदनमा आदिवासी जनजातिको परिभाषा गर्दा “आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज भएको तर चार वर्णको हिन्दु वर्णाश्रम व्यवस्थाभित्र नपर्नेहरू जनजाति अन्तर्गत पर्दछन्” (आ.ज.उ.रा.प्र. २०५६:१६) र जनजाति भनेर जनाउने ९ वटा विशेषता मध्येमा “जो नेपालको आदिवासी हो” पनि एक हो भनेको छ (आ.ज.उ.रा.प्र. २०५६:१७)।
- लिम्बू, तामाङ्ग र माझीलाई मुख्य आदिवासी समूहको रूपमा उल्लेख गरिएकोले शब्द प्रयोगमा अध्ययन टोली धेरै संवेदनशील भए पनि पूर्ण रूपमा संवेदनशील भएको देखिँदैन (HCE 2013:4)। आदिवासी आदिवासी नै हो र यसलाई जनाउन समूह, स्थानीय, समुदाय जस्ता शब्दको प्रयोग भएको र अन्य जात जातिलाई पनि यी शब्दहरूले समेट्ने भएकोले आदिवासीको सामूहिकता, पृथक पहिचान र सामूहिक अधिकारको पहिचान र सम्मान नहुने अवस्था सृजना हुने भएकोले अन्य शब्दको प्रयोग नगरी अंग्रेजीमा इण्डीजिनस पिपुल्स शब्द नै प्रयोग गर्नु उपयुक्त र न्यायोचित हुन्छ (HCE 2013:4; 5)।
- आयोजनाको कारणले जग्गा जमीन गुमाउने १३ घरधुरीमध्ये ६ तामाङ्ग, ३ माझी, १ लिम्बू, र ३ ब्राह्मण/क्षेत्री भनी प्रष्ट उल्लेख गरिनुबाट आदिवासीको पहिचान प्रष्ट भएको देखिन्छ तर सोसम्बन्धी तालिकामा दिइएको तथ्याङ्कमा भने आदिवासीलाई छुट्याएर तथ्याङ्क दिनुको सट्टा दुवैलाई मिसाएर दिइएको छ (HCE 2013:4)।

- कार्ययोजनाको पुनःस्थापन, क्षतिपूर्ति र जीविका सहयोग योजनाअन्तर्गत आदिवासीलाई पर्ने प्रभावका सम्बन्धमा मिश्रित समुदायमा बस्ने भएकोले आदिवासी र गैर आदिवासीलाई समान रूपमा नोक्सानी पर्दछ भनिएको छ। तर आदिवासीलाई पर्ने प्रभाव गैर आदिवासीलाई पर्ने प्रभावभन्दा उच्च स्तरको भनिए पनि त्यो निम्न सीप र पेशागत दक्षताको अभावसँग जोडे को छ। कार्यक्रमका गतिविधिहरू अग्रिम जानकारी सहितको सहभागिता, सहमति, उपयुक्त निर्णय गर्ने प्रक्रिया र संयन्त्रको माध्यमबाट मुख्य निर्णयमा आदिवासीको स्वीकार्यता देखिने गरी गर्ने र आयोजनाबाट प्रभावितका लागि आदिवासीको सहभागिता स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीबाट निर्देशित भएर औपचारिक र अनौपचारिक प्रतिनिधिमूलक संस्थामार्फत गरिने छ, भनेको छ।
- हिमाल हाइड्रो पावर लिमिटेडले एडीवीलाई बुझाएको खिम्ती जलविद्युत् आयोजनाको वार्षिक वातावरणीय अनुगमन प्रतिवेदनमा आदिवासीको बारेमा केही पनि उल्लेख गरिएको छैन (HPL 2006)।

५.३. आदिवासी अधिकारवाला की सरोकारवाला ?

आदिवासीको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डमा आदिवासीलाई व्यक्तिगतका साथै सामूहिक अधिकारको पनि व्यवस्था छ। ती अधिकार के-के हुन् भन्ने कुरा महासन्धि नं. १६९ र आदिवासीको अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्रमा लिपिबद्ध छन्। महासन्धि नं १६९ मा भएका मध्ये ४४ वटा धारामा र घोषणापत्रमा भएका मध्ये ४६ वटा धारामा आदिवासी अधिकारको विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यो आदिवासीहरू सरोकारवाला भएर हैन, अधिकारवाला भएर प्राप्त गरेका अधिकारहरू हुन्।

जलविद्युत् आयोजनाहरू तथा विद्युत् प्रसारण लाइन समेतमा आदिवासीलाई अधिकारवालाको रूपमा पहिचान र स्वीकार गर्ने भन्दा पनि महिला, दलित, मधेसी, आदिवासी, सरकारी र गैरसरकारी संस्था, विद्यालय, स्वास्थ्य संस्थालगायत सबैलाई एकै छातामुनि राखेर सरोकारवाला वा स्थानीय समुदायको रूपमा लिने प्रचलन छ। यस्तो प्रचलनले आदिवासीको पहिचान र आदिवासीको अधिकारको सम्मान नहुने हुँदा त्यस्तो व्यवस्था मूलतः विभेदकारी र बहिष्करणवादी छ। यसको उदाहरण ईआईए (२००५) हो।

अर्कोतिर, काबेली जलविद्युत् कार्ययोजनाको अनुच्छेद ३.४.३. मा महासन्धि नं १६९ र आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्रमा प्रत्याभूत गरिएको जलविद्युत् आयोजनासँग सम्बन्धित अधिकार र धाराहरूको व्याख्या र विश्लेषण, जस्तै स्थानान्तरणका लागि स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको अधिकार सकारात्मक छ (HCE 2013:37)।

जलविद्युत् सम्बन्धी प्रायः सबै प्रतिवेदनहरूमा आदिवासीलाई आदिवासीकै रूपमा पहिचान गरिए वा नगरिए पनि अर्थात् अरु

जात जाति वा समूह वा समुदायका स्थानीयसँग मिसाएर प्रस्तुत गरिए पनि क्षतिपूर्ति वा स्थानान्तरण वा अन्य विकास निर्माणको कार्य गर्दा आदिवासीको अधिकारलाई प्रस्तुत गर्ने सम्बन्धमा दिइने सुझावहरूमा निम्न कमी कमजोरी रहेको टड्कारो देखिन्छ। ती सुझावहरू :

- आदिवासीको पृथक र विशिष्ट पहिचानलाई मान्यता दिने, त्यसको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्ने भन्दा पनि तिनलाई राज्यको कथित मूलप्रवाहमा सम्मिलीकरण गर्ने तर्फ केन्द्रित रहेको देखिन्छ।
- आदिवासीलाई सामूहिक अधिकार नभई व्यक्तिगत अधिकार दिने तर्फ मात्र केन्द्रित भएको देखिन्छ।
- आदिवासीको आत्मनिर्णित विकास भन्दा आक्रामक विकास (Aggressive Development) को मोडलमा आधारित भएको देखिन्छ।

विश्व बैंकले आफ्ना नीति र आयोजना लागु गर्दा आदिवासीसम्बन्धी बैंकको अवधारणामा सुधार गर्ने र आदिवासीको चासोलाई सम्बोधन गर्ने विषयमा ठूलो फड्को मारेको छ। पहिले आयोजनाबाट प्रभावित हुने आदिवासीलाई प्रभावको न्यूनीकरण कार्यक्रममा मात्र सहभागी गराइने गरेकोमा अब आएर विकास प्रक्रियामै आदिवासी र अन्य समुदायलाई सहभागी गराउने र यसबाट उनीहरूलाई लाभान्वित गराउनेतर्फ ध्यान दिइएको छ (Davis:n.d.:15)।

५.४. सूचनाको हक

नेपालको संविधानले सूचनाको हकलाई मौलिक हक मानेको छ। प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ (धारा २७)। तथापि यी अधिकारहरू निःशर्त भने होइनन्। कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने जानकारी दिन कसैलाई बाध्य पारिने छैन भनेर प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाको धारा २७ मा उल्लेख गरिएको छ। संविधानमा सूचनाको हकको आवश्यकता र औचित्यलाई यसरी प्रकट गरिएको छ : “नेपाली जनताबाट प्राप्त सुझाव, नेपाल समेत राज्यपक्ष रहेको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र समेतको व्यवस्था र नेपालको संवैधानिक अभ्यास समेतका आधारमा सरल र सहज किसिमले सूचना पाउने वातावरणका लागि राज्य आफैले अधिकतम खुल्ला (Maximum Disclosure) मान्यताका आधारमा सूचनाहरूको वर्गीकरण गरी आफैले सार्वजनिक गर्ने, सूचनासम्म नागरिकको वास्तविक पहुँचको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्ने तथा सूचना माग्ने र प्राप्त गर्ने प्रक्रियालाई सरल, सहज र मितव्ययी बनाउने दायित्व राज्यको हुने।”^{१०}

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ मा उल्लेख भए अनुसार

“सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउने, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्ने, नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने उद्देश्यले यो ऐन ल्याइएको हो। ‘सार्वजनिक महत्व’ भन्नाले सार्वजनिक सरोकारको विषय सम्भन्नु पर्छ (दफा २ (ग))”

अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजा प्रसाद कोइराला समेत रहेको नेपाल भारत जलस्रोत सम्झौतासम्बन्धी चर्चित मुद्दामा श्री सर्वोच्च अदालतबाट “देशका जनताले सरकारमा रहेका आफ्ना प्रतिनिधिहरूले गरेका सार्वजनिक कामहरूको जानकारी लिन सक्नेछन् र सरकारले पनि आफ्ना नीति र आफूले गरेका सबै महत्वपूर्ण निर्णय तथा सार्वजनिक कार्यहरूको जानकारी जनतालाई समय समयमा दिनुपर्दछ।” भन्ने फैसला भएको छ।

“सूचनाको हक” भन्नाले सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार सम्भन्नु पर्छ र सो शब्दले सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै लिखत, सामग्री वा सो निकायको काम कारवाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्नेलगायतका विषयहरू समावेश गरिएका छन्। (दफा २ (ङ))

ऐनको दफा ३ (३) उपदफा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सार्वजनिक निकायमा रहेको देहायको सूचना प्रवाह गरिने छैन:

- (क) नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने,
- (ख) अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने,
- (ग) आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित, बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैङ्किङ वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने,
- (घ) विभिन्न जात वा सम्प्रदायको बीचको रहेको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष खलल पार्ने,
- (ङ) व्यक्तिगत र व्यक्तिको जीउ, ज्ञान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य, वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने।

तर त्यसरी सूचना प्रवाह गर्नु नपर्ने उचित र पर्याप्त कारण भएकोमा बाहेक त्यस्तो सूचना प्रवाह गर्ने दायित्वबाट सार्वजनिक निकाय पन्छिन पाउने छैन।

विकास परियोजनासँग सम्बन्धित विषयका महत्वपूर्ण सूचनाहरू प्रभावित वा सरोकारवालाले व्यवहारिक रूपमा नै पाउन सक्ने गरी ऐनमा प्रत्याभूत भएको देखिँदैन। अर्कोतिर ऐनको दफा ३(३) को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थामा उल्लेखित सूचना दिन नपर्ने अपवादका

१०. संविधानसभा मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति विषयगत अवधारणपत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन, २०६६ संविधानसभा सचिवालय पृ १२६

शर्तहरूको प्रष्ट परिभाषा वा काइटेरीया न त ऐनमा छ न सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली २०६५ (सन् २००७) मा नै परिभाषित गरिएको छ। यसले गर्दा सूचना दिनुपर्ने दायित्व रहेका सरकारी वा परियोजनाको सुविधामा ऐनको प्रयोग हुने गरेको पाइएको छ। सूचनाको पहुँचलाई खुला गर्नेभन्दा सकेसम्म रोक्ने वा लुकाउने प्रवृत्ति हावी भएको देखिन्छ। “व्यक्तिले मागैमा सूचना दिदैनौ अनुसन्धान गर्ने प्रयोजनका लागि वा अदालतले मागेमात्रै दिन्छौं”^{११} भन्ने काठमाडौं महानगरपालिकाका जिम्मेवार अधिकारीको भनाइले सूचनामा पहुँच हुन निकै कठिन देखिन्छ। सूचनाको अभावमा विद्युत् प्रसारण लाइन, जलविद्युत् लगायतका धेरै परियोजनाहरू विवाद र शंकाका घेरामा परेका देखिन्छन्। विकासको सकारात्मक शब्दभित्र धेरै नकारात्मक विषयहरू छन् भन्ने छाप जनमानसमा परेको देखिन्छ।

कुनै पनि विकास परियोजनामा जग्गा प्राप्त गर्नुपर्ने अवस्था परेमा जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४ ले सरोकारवालाई उसको जग्गा परियोजनाको लागि लिनु उपयुक्त छ-छैन निक्यौल गर्ने, र छ भने प्रारम्भिक प्रक्रिया चलाउँदा^{१२}, जग्गा लिनुपर्दा^{१३} र मुआब्जा दिनुपर्दा समेत अनिवार्य जानकारी दिनुपर्ने^{१४} व्यवस्था गरेको छ।

“विद्युत् उत्पादन, प्रसारण वा वितरणको अनुमतिको लागि पर्न आएको दरखास्त उपर आवश्यक विवरण खुलाई विद्युत् विकास केन्द्रले सार्वजनिक जानकारीको लागि सूचना प्रकाशित गर्नुपर्नेछ। सूचना प्रकाशित भएको ३५ दिनभित्र जोसुकैले पनि केन्द्रसमक्ष प्रतिक्रिया दिन सक्नेछ। सो प्रतिक्रियालाई विचार गरी सम्बन्धित दरखास्तवालाले पालन गर्नुपर्ने शर्तहरू उल्लेख गरिनेछ।” (विद्युत् विकास नियमावली २०५० (ई.सं. १९९३) नियम १६)

तर, यो कानूनी अनिवार्यतालाई सरकार वा परियोजनाले कुनै राष्ट्रिय दैनिकमा प्रकाशित गरेर कामकारवाही अगाडि बढाउँदा सम्बन्धित अधिकारवाला र सरोकारवालाले जानकारी नपाउने गरेको देखिन्छ। यसबाट कानूनले तोकेको कार्य पुरा भए पनि कानूनले राखेको उद्देश्य पुरा नभई परियोजना शुरुवात हुने बित्तिकै प्रभावितहरूको गुनासो उठ्दै गई परियोजनाहरू विवादमा पर्ने गरेका देखिन्छन्। “सिनोहाइड्रो पावरले बनाइरहेको विद्युत् प्रसारण लाइनको लागि हाम्रा उब्जाउ भूमिमा मजदुरहरू आएर टावर खन्न थालेपछि मात्र त्यस विषयमा जानकारी भयो। मेरो र भाइको जग्गामा आधा टावर पर्ने भए तापनि मैले कुनै क्षतिपूर्ति पाएको छैन।”^{१५} भनेर एकजना प्रभावितले यस अध्ययनको क्रममा स्थानीय र आदिवासीहरूसँग भएको छलफलमा बताए। अहिले पनि लमजुङ्ग लगायत आसपासका जिल्लाहरूमा उत्पादित जलविद्युत्

लाई ४४० के.भी. प्रसारण लाइन बनाएर लैजाने परियोजना रहे तापनि सो सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायहरूले प्रभावितहरू वा जनतालाई सूचना दिएको पाइन्न। खिम्ति ढल्केवर हाइटेन्सन प्रसारण लाइनको सन्दर्भमा शुरुदेखि नै जनतालाई गलत सूचना दिइएको थियो। वातावरणीय प्रभाव अध्ययन तथा सार्वजनिक सुनुवाईको सन्दर्भमा वास्तविक पीडितहरूलाई सूचना नदिइएकै कारणले गर्दा विवादको सृजना भएको देखिन्छ।^{१६} अदालत, मानव अधिकारसम्बद्ध निकाय र विश्व बैंकको इस्पेक्सन प्यानलमा उजुरी परेपछि बाध्य भएर सूचनासम्बन्धी प्याकेज बनाइएको थियो। यसरी परियोजना विवादमा पर्ने विभिन्न कारणहरूमध्ये सूचना लुकाउने, सही सूचना नदिने वा मागेपछि मात्र दिने प्रवृत्ति पनि एक देखिन्छ।

नेपालमा निर्माण गरिने अधिकांश जलविद्युत् परियोजना वा प्रसारण लाइन आदिवासीहरूको परम्परागत भूमिमा बनेको देखिन्छ। त्यस क्षेत्रका धेरै प्रभावितहरू प्रायः मातृभाषा मात्र बोल्न सक्नेहरू छन्। मातृभाषीहरूलाई सम्बन्धित समुदायको मातृभाषामा सूचना दिइएमा संविधान तथा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सुनिश्चित गरेको सूचनाको हक प्रत्याभूत हुन्छ। अर्कोतर्फ मातृभाषामा सूचना नदिइनु भनेको प्रत्यक्ष रुपबाट परियोजनाबाट उनीहरूलाई बहिष्करण गर्नु र उनीहरूप्रति अन्याय गर्नु हो।

सूचना कुन भाषामा दिने भन्ने मात्र नभई कुन माध्यमबाट र कसरी दिने भन्ने कुरा पनि महत्वपूर्ण छ। कतिपय परियोजना जस्तै विश्व बैंकले लगानी गरेको काबेली ए परियोजनामा लिम्बू भाषा लगायत अन्य मातृभाषामा सूचना तयार गरिए तापनि त्यो परियोजनाको वेभपेजमा मात्र राखिएको देखिन्छ। लाहुरिपले गरेको अध्ययनमा सम्बन्धित प्रभावित समुदायले ती मातृभाषामा बनाइएका सूचना सामग्री प्राप्त गरेको देखिँदैन किनभने धेरैजसोलाई वेभपेजमा राखिएका सामग्रीको विषयमा जानकारी हुँदैन। तसर्थ, सूचनाको माध्यम र दिने तौरतरिका समुदाय र प्रभावितमुखी हुनु जरुरी देखिन्छ।

स्थलगत अध्ययनका क्रममा लमजुङ्गको बेसीशहरमा भएको समूहगत छलफल र भुलभुलेसम्मको स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त निम्न जानकारीले उपरोक्त कुराको पुष्टि गर्दछ:

- लमजुङ्गमा कार्यान्वयन भएका वा भइरहेका जलविद्युत् आयोजना र खास गरेर अहिले निर्माणको क्रममा रहेको विद्युत् प्रसारण लाइनको सम्बन्धमा आदिवासी र स्थानीय जनतालाई सूचना नदिइएको।
- सूचना कतै-कतै टाँसिएको भए पनि उनीहरूले देखे ठाउँमा नटाँसिएको।
- बदनियतपूर्वक टाठा बाठालाई जानकारी दिइएको होला तर

११. महानगरमा सूचना पाउने गाढो, कान्तिपूर दैनिक वर्ष २४ अंक १३४ असार १७ २०७३ पृ

१२. जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४ को दफा ६

१३. जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४ को दफा ९

१४. जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४ को दफा ९ (३)

१५. प्रेम बहादुर भण्डारी लमजुङ्ग जिल्लामा बन्दै गरेको १३३ के.भि. प्रसारण लाइन प्रभावित किसान

१६. खिम्ती ढल्केवर उच्च भोल्ट प्रसारण लाइन पीडित संघर्ष समिति अध्यक्ष सुरेन्द्र मोक्तानसँगको अन्तर्वातामा आधारित

त्यस्तो सूचना फायलमा मात्र जारी गर्ने गरिएको ।

- विद्युत् प्रसारण लाइनको मुनि घरजग्गा पर्छ कि पर्दैन भनेर जानकारी दिनु पर्नेमा नदिइएको ।
- विद्युत् प्रसारण लाइन लैजाँदा जसको घर जग्गामा पारिएको छ उनीहरूलाई जानकारी नदिइकन निर्माण कार्य भएको ।
- विद्युत् प्रसारण लाइनको मुनि घर जग्गामा बसोबास गर्नेलाई नकारात्मक असर पर्छ, तारदेखि १५ मिटर सम्मको जग्गा बैकमा धितो राख्न मिल्दैन भन्ने लगायतका सूचना समेत नपाएको ।^{१९}
- कतिपयले आफ्नो घर जग्गामा विद्युत् प्रसारण लाइन राख्न डोजर लाउन थालेपछि र केहीले अर्काको जग्गामा विद्युत् प्रसारण लाइन बनाउँदा खनेको ढुङ्गाबाटो आफ्नो जग्गामा थुपारेर खेती गर्ने जग्गा बिगारेपछि मात्र बल्ल विद्युत् प्रसारण लाइनको बारेमा थाहा पाएको ।
- भोटे ओडाकराका फल बहादुर गुरुङ्गले भन्नुभयो: “डयाम, ओभर फ्लो, डिस्चार्जले कति दूरी सम्म भेट्छ वा प्रभावित गर्छ? कति दरभाउ पर्छ? बराबर हुन्छ कि भिन्न हुन्छ? हाइड्रोले कसरी निर्धारण गर्छ?”

५.५. भूमि, भूभाग तथा प्राकृतिक स्रोत

नेपालमा भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी व्यवस्थाहरू संविधान लगायत विभिन्न प्रचलित कानूनहरूमा रहेका छन्। नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई सम्पत्ति आर्जन, भोग, बेचबिखन लगायतका कारोबार गर्ने हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ (धारा २५.१)। यो शर्तात्मक हक भएकोले अकुण्ठित हक भने होइन। राज्यले सार्वजनिक हितको लागि नागरिकको सम्पत्ति प्राप्त गर्ने, अधिग्रहण र अधिकार सृजना गर्न सक्दछ (धारा २५.२)। राज्यले नागरिकको सम्पत्ति उल्लेखित तरिकाले लिँदा कानूनले निर्धारण गरेको क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु पर्दछ। यस व्यवस्था अनुसार राज्यले नागरिकलाई उसको सम्पत्तिबाट हचुवाको भरमा बेदखल गर्न मिल्दैन र त्यसको लागि “सार्वजनिक हित” भएकै हुनुपर्दछ भन्ने बुझिन्छ। यो अपवादात्मक अवस्थाको रूपमा रहेको छ: (क) धनीले आफ्नो निजी वा आफ्ना जहान परिवारको वासस्थानको निमित्त प्रयोग गरिराखेको वा (ख) धार्मिक पूजापाठ गर्ने स्थान वा स्कुल, अस्पताल, पब्लिक पुस्तकालय, धर्मशाला वा अनाथालयको निमित्त मात्र प्रयोग भइराखेको वा त्यस्तो धार्मिक पूजापाठ, स्कुल, अस्पताल, पुस्तकालय वा अनाथालयको बन्दोबस्तीसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू रहनको लागि प्रयोग भइरहेको समेत सार्वजनिक स्थान अधिग्रहण गरिने छैन भन्ने व्यवस्था अचल सम्पत्ति अधिग्रहण ऐन २०१३ (इ.सं १९५६) को दफा ३(२) को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाले गरेको छ। यसबाट सार्वजनिक हित भन्ने शर्त अत्यन्तै होसियारीका साथ प्रयोग गर्नुपर्दछ जसले गर्दा अन्य अधिकारहरू कुण्ठित नहुने गरी अधिग्रहणबाट उत्पन्न हुने परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ। त्यसैले यो व्यवस्था लागू

गर्दा सार्वजनिक हितको नाममा जेसुकै कार्य गर्ने छुट छैन र यो सीमित प्रयोजन (Narrowly tailored) हो भन्ने बुझिन्छ।

त्यस सम्बन्धमा श्री सर्वोच्च अदालतबाट डा. भाइकाजी तिवारी विरुद्ध चतुर्भुज भट्टसमेत भएको उत्प्रेषण परमादेशको मुद्दामा “बृहद् सार्वजनिक हितको लागि राज्यले व्यक्तिको सम्पत्तिमाथि नियन्त्रण गर्न सक्ने मान्यतालाई अपवादको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ। खासगरी विशिष्ट क्षेत्र (Eminent Domain) र प्रहरी शक्ति (Police Power) को सिद्धान्त अनुसार राज्यले व्यक्तिको निजी सम्पत्तिमाथि नियन्त्रण, नियमन र अंकुश लगाउन सक्ने मान्यता रहेको छ। तथापि यसको प्रयोग समेत राज्यले असीमित रूपमा गर्न सक्दैन। यसको निश्चित सीमा, प्रक्रिया र कार्यविधि रहेका हुन्छन् भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ।

यसै मुद्दामा श्री सर्वोच्च अदालतबाट “राज्यले स्वेच्छाचारी ढंगबाट नागरिकलाई निजको सम्पत्तिक हकबाट वञ्चित गराएको विषय सदैव न्यायिक पुनरावलोकनको विषय बन्ने कुरा स्पष्ट छ” भनी व्याख्या गरिएको छ।

संविधानले धार्मिक स्वतन्त्रताको हक अर्न्तगत धार्मिक सम्प्रदायलाई धार्मिक स्थल र धार्मिक गुठी सञ्चालन गर्ने हक प्रत्याभूत गरेको छ (धारा २६ (२))। यसले जग्गाको सामूहिक स्वामित्वलाई स्वीकार गरेको छ।

जलस्रोतको स्वामित्वको सन्दर्भमा कानूनतः नेपालभित्र रहेको जलस्रोतको स्वामित्व नेपालमा निहित रहने छ (जलस्रोत ऐन २०४९ को दफा ३)। नेपालको स्वामित्व उल्लेख भए तापनि जलस्रोत ऐनमा जनताले उपयोग गर्न पाउने भन्नेसम्म मात्र छ। श्री सर्वोच्च अदालतले अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजा प्रसाद भएको मुद्दामा “देशको प्राकृतिक स्रोत राष्ट्रिय सम्पदा हो, त्यो देशका सबै नागरिकहरूको साझा सम्पत्ति हो। देशको आर्थिक विकास, वातावरण संरक्षण इत्यादि विभिन्न दृष्टिकोणबाट देशका नागरिकहरूको त्यस्तो स्रोतमा सार्थक सरोकार रहेको हुन्छ” भन्ने व्याख्या गरिएको छ।

यी कानूनी व्यवस्थाहरू लागू हुँदा सबै नेपाली जनताको जलस्रोतमा समान पहुँच र समान अधिकार छ भन्ने विषयमा विभिन्न कोणहरूबाट शंका उब्जने प्रशस्त ठाउँहरू छन्। आफ्नो आर्थिक हैसियत नहुँदा पनि सत्ताका विभिन्न तहमा तलदेखि माथिसम्म अर्थात् शाखा अधिकृतदेखि प्रधानमन्त्रीसम्मको नातासम्बन्ध, चिनजान र प्रलोभनका कारण विद्युत् विकास विभागबाट प्राप्त गर्ने इजाजतपत्र (लाइसेन्स) को रामकहानी र यसको परिणामस्वरूप एउटै व्यक्ति वा कम्पनीका नाममा एउटै खोला वा परियोजना स्थलमा अनावश्यक रूपमा धेरै इजाजतपत्र वितरण भएका दृष्टान्तहरू अनगिन्ति छन्। केही अपवादबाहेक यस्ता इजाजतपत्र लिनेहरूको मुख्य उद्देश्य

१७. हिले टक्सरका अदालतका पूर्व नायब सुब्बा प्रेम बहादुर भण्डारीले भन्नु भयो: “नापी गर्दा थाहा पाइएन। खाल्डो खनेपछि मात्र थाहा भयो। चार वटा खुट्टामा एउटो सिंगो र अर्को आधा मेरो जग्गामा परेछ। जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गएर जानकारीविना यो कसरी भयो भनेर सोधें। निबदन दिनलाई भन्यो, दिई। इञ्जीनियरलाई फोन गर्नलाई भन्यो, फोन गयो तर उठेन। पछि अफिसमै भेट्न आऊ भने। व्यक्तिको सम्पत्ति सरकारले किन अपहरण गर्छ हँ?”

भनेको परियोजनाको लागि यस्ता इजाजतपत्रहरू निःशुल्क वा सामान्य शुल्कमा प्राप्त गर्ने र करोडौं रकममा विक्री गरेर रातारात धनी हुने र यसका लागि ग्राहक खोज्दै हिँड्ने हो । यसरी इजाजतपत्र लिनेहरू प्रायः विभिन्न राजनीतिक पार्टी तथा तिनका नेता र पहुँचवाला धनीमानी वा उच्चपदस्थ कर्मचारीहरूसँग नजिकको साइनो भएकाहरू नै छन्।^{१८} सामान्यतया उनीहरूकै चाहना, आवश्यकता र प्राथमिकता अनुसार सरकारी नीति तथा नियम र निर्देशिकाहरूमा संशोधन र परिवर्तन गर्ने गरिएको देखिन्छ।^{१९}

प्रचलित भूमि तथा जलस्रोत सम्बन्धी कानून तथा नीतिहरूबाट नेपालको संविधानले मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको समानताको हक र कानूनको समान संरक्षण (धारा १८.१) सबै जनताले उपभोग गर्न पाएको अवस्था देखिँदैन । जलविद्युत् तथा विद्युत् प्रसारण लाइन लगायतले प्रभावित आदिवासी जनजाति, स्थानीय जनताहरूको अधिकारको संघर्ष तथा गुनासाहरू हेर्दा पनि उक्त मौलिक हक अभ्यास गर्न पाएको मान्न सकिन्न । स्थलगत अध्ययनका क्रममा लमजुङ्गको बेसीशहरमा भएको समूहगत छलफल र भुलभुलेसम्मको स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीहरूले यस कुरालाई पुष्टि गर्दछ । उदाहरणका लागि विद्युत् प्रसारण लाइनमा पर्ने घरजग्गा धनीलाई पूर्व जानकारी नदिनु, आफ्नो जग्गामा विद्युत्को खम्बा गाड्न खाल्डो खन्दा, खम्बा गाड्दा, खाल्डो खन्दा निस्किएको ढुङ्गामाटो थुपार्दा, पाकिरहेको बालीमा क्षती पुऱ्याउँदा सम्बन्धित जग्गाधनीलाई कुनै जानकारी नदिनु, क्षतिको पूर्ण रूपमा न्यायोचित क्षतीपूर्ति समयमा नदिनु र संघर्ष समिति मार्फत जायज मागहरू राख्दा पनि आवश्यक सुनुवाई नहुनु आदि यस कुराका प्रमाणहरू हुन् ।

नीतिगत रूपमा राष्ट्रिय योजना आयोगले जारी गरेको जग्गा प्राप्ति, पुर्नवास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०७१ को नीति ७.१ अनुसार आयोजनाको कार्यान्वयनबाट स्थानीय व्यक्ति परिवार वा समुदायहरू विस्थापन नै नहुने वा सकेसम्म न्यून विस्थापनको अवस्था सृजना गर्न, सुविधाविहिन दलित आदिवासी तथा जनजाति र एकल महिला जस्ता अवसरबाट वञ्चित समूहका व्यक्तिहरू प्रभावित भएमा उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक समुन्नतिको लागि थप सहायता सहित समावेशीकरणका कार्यक्रमहरू तयार गर्ने कुरा उल्लेखित छ । तथापि, यो व्यवस्था कागजमामात्र सीमित रहेको देखिन्छ ।

५.६. भूमि, भूभाग तथा स्रोतहरूमा आदिवासीको स्थायी सार्वभौमिकता

महासभाले २२ सेप्टेम्बर २०१५ मा पारित गरेको संकल्पका रूपमा आदिवासीहरूको विश्व सम्मेलन भनेर चिनिने महासभाको उच्च स्तरीय पूर्णकालीन बैठकको परिणाम पत्र को बुँदा नं २१ मा यस्तो उल्लेख गरिएको छ: “हामी रान्यहरूले, घोषणापत्रका सन्दर्भमा, सम्बन्धित आदिवासीसँग मिलेर, भूमि, भूक्षेत्र र स्रोतहरूमाथि उनीहरूको अधिकारलाई अंगीकार गर्न, अधि बढाउन र न्याय दिनका लागि राष्ट्रिय स्तरमा न्यायोचित, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, खुल्ला र पारदर्शी प्रक्रियाहरू स्थापित गर्ने राज्य पक्षका प्रतिबद्धताहरूलाई अंगीकार गर्छौं।”^{२०} (UN 2014)

त्यसै परिणाम पत्र को बुँदा नं. २३ मा यस्तो उल्लेख गरिएको छ: “दोहनकारी उद्योग लगायत ठूला विकास परियोजनाहरूले उनीहरूमाथि पार्ने प्रभाव वा संभावित प्रभावलाई सम्बोधन गर्न र जोखिमहरूको उचित व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यका साथ हामी आदिवासीहरूसँग मिलेर काम गर्न चाहन्छौं।”^{२१} (UN 2014)

नेपालको वर्तमान राज्य निर्माण पश्चात् निकै लामो अवधिसम्म आदिवासी जनजातिहरूले भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतमाथि सामूहिक अधिकार वैधानिक रूपमा नै उपभोग गरे । यी अधिकारहरू सन्धि, लालमोहर तथा लिखित कानूनद्वारा प्रत्याभूत थिए । चाहे त्यो लिम्बुहरूसँग वि.स १८३१ मा राज्यले गरेको लालमोहर सन्धि होस् वा किपटसम्बन्धी विभिन्न आदिवासी जनजातिहरूलाई प्राप्त भूमिको अधिकार नै किन नहोस् । मुलुकी ऐनको जग्गा पजनीको १ नं राजगुठी जग्गा र सरकारी लिखत नभएको किपट जग्गा रैकर सरह हुन्छ । अरु गैह्र जग्गा रैकर ठहर्छ । रैकर भनेको राज्यलाई कर बुझाउनुपर्ने जग्गा हो । तसर्थ लिखत भएको किपट जग्गाको हैसियत रैकर भन्दा पृथक रहेको छ । किपटमा जग्गावाला भनेर “...रीतिथिति चलन अनुसार सरकारी तिरो तिरी त्यस्तो जग्गा भोग गर्ने व्यक्तिलाई वा त्यस्तो व्यक्तिलाई तिरो तिरी त्यस्तो जग्गा भोग गर्ने व्यक्ति” (भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ दफा २ क) लाई जनाउँछ भनेर ऐनमा उल्लेख गरिएको छ ।

हुन त भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ (सन् १९६४) जारी भएको ४

१८. डा. गोपाल सिवाकोटी चिन्तन साथीहरू, नेपालमा जलस्रोत तथा ऊर्जा विकास, जल तथा उर्जा उपभोक्ता महासंघ, नेपाल, २०७० पृ. १

१९. ऐ ऐ

२०. We also recognize commitments made by States, with regard to the Declaration, to establish at the national level, in conjunction with the indigenous peoples concerned, fair, independent, impartial, open and transparent processes to acknowledge, advance and adjudicate the rights of indigenous peoples pertaining to lands, territories and resources.” (UN 2014).

२१. We intend to work with indigenous peoples to address the impact or potential impact on them of major development projects, including those involving the activities of extractive industries, including with the aim of managing risks appropriately.” (UN 2014).

वर्षपछाडि दोस्रो संशोधन गरी किपट व्यवस्थालाई जिमिदारीको परिभाषा अन्तर्गत राखियो। ऐनको दफा ३ हेर्दा प्रकारान्तरले जिमिदारी कै उन्मूलन गर्ने उद्देश्य रहेको थियो भन्ने बुझिन्छ। दोस्रो संशोधनमा दफा ३.क मा किपटको थप व्यवस्था राखी फाँटें राजिनामा गर्न सक्ने बनाइयो। त्यसभन्दा अगाडि किपट छिन्ति राजिनामा वा विक्री गर्न मिल्दैन थियो।

अर्कोतर्फ जिमिदारीभित्र किपटलाई संलग्न गरे तापनि सम्बन्धित सुब्बा वा जिम्मावालको नाममा दर्ता गरिएन भन्ने दफा ३ को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाले प्रष्टयाउँछ। सो अनुसार जिमिदारी अन्तर्गतको जग्गालाई जग्गावालाको हैसियतले जमीनदारकै नाममा दर्ता गर्नुले किपट खोस्ने र भूमिसुधारको नाममा जिमिदारीलाई परिवर्तित स्वरूपमा संस्थागत गर्ने उद्देश्य रहेको बुझिन्छ। तथापि किपट जग्गा लालमोहर सम्झौता अनुरूप रहेको विशेष व्यवस्थालाई ऐनले काट्न नमिल्ने थियो। यसरी आफ्ना भूमिबाट बेदखल गरिएको हुनाले भूमिको विषयलाई लिएर राज्य र आदिवासीबीचको समस्या अद्यापि कायम छ। त्यसो हुनुको विषयमा इतिहासकार महेश चन्द्र रेग्मीले नेपालमा भूस्वामित्वबारेमा अनुसन्धान गरी लेख्नुभएको लेखको उद्धृतांश यस प्रकार छ:

“नेपालमा अठारौं शताब्दीको पछिल्लो खण्डमा अधिराज्यको राजनैतिक एकीकरण हुनुभन्दा अगाडि भूमिमा वैधानिक अधिकारको अवधारणा विकसित भइसकेको भए तापनि, भूमिमाथि प्रथाजन्य अधिकारको परम्परागत अवधारणा भएको क्षेत्र र समुदायहरू अस्तित्वमा रहेका छन्। यस्तो अधिकार सामान्यतया सम्प्रदायक चरित्रको रहेको र त्यहाँ किपट भनेर जानिन्थ्यो। रैकर पद्धति र यसको द्वितीय स्वरूपहरूलाई भूमिमा राज्यको प्रभुत्वकारी हकको भागी हुने हैसियतमा व्यक्तिलाई उपभोग गर्न दिइने अर्थमा बुझ्न सकिन्छ। किपट भूमि व्यवस्थामा, जे भए पनि, राज्यले आन्तरिक सावैभौमिकता वा राज्य भूमिपतित्वको आधारमा जे जस्तो दावी गरे तापनि सम्प्रदायको प्राधिकारको सर्वोच्चता कायम हुन्थ्यो।

किपट भूमि पद्धति मंगोल मूलका निश्चित समुदायहरूमा

सीमित थियो, जस्तै नेपालको पूर्वी र पश्चिमी पहाडी क्षेत्रका लिम्बूहरू, राईहरू, दनुवारहरू, सुनुवारहरू, तामाङ्गहरू।”^{२२}

विद्युत् तथा जलस्रोत सम्बन्धी विद्यमान कानून आदिवासीहरूको भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारको विषयमा मौन देखिन्छ। जलस्रोत ऐन २०४९ को दफा ३ अनुसार जलस्रोतको स्वामित्व नेपाल अधिराज्यमा निहित हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ। यसको अर्थ नेपालभित्रको जलस्रोतमाथि नेपालबाहेक अन्य देशको स्वामित्व रहने छैन भन्ने सम्म मात्र हो।

आन्तरिक रूपमा जलस्रोतमाथि जनताको कस्तो अधिकार रहन्छ भन्ने सन्दर्भमा प्रचलित कानूनमा उपभोक्ता (Consumer) वा सरोकारवाला भन्नेसम्मको व्यवस्था मात्र गरेको देखिन्छ।

यस विषयमा श्री सर्वोच्च अदालतले अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजा प्रसाद भएको मुद्दामा “देशको प्राकृतिक स्रोत राष्ट्रिय सम्पदा हो, त्यो देशका सबै नागरिकहरूको साझा सम्पत्ति हो। देशको आर्थिक विकास, वातावरण संरक्षण इत्यादि विभिन्न दृष्टिकोणबाट देशका नागरिकहरूको त्यस्तो स्रोतमा सार्थक सरोकार रहेको हुन्छ” भन्ने व्याख्या गरिएको छ।

सर्वोच्च अदालतको फैसलाले पनि जलस्रोतमा जनताको कस्तो अधिकार हुन्छ भन्ने प्रष्ट व्याख्या गरेको छैन। यस्तो अवस्थामा नेपाल राज्यपक्ष रहेका आदिवासीहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र २००७^{२३} र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं १६९^{२४} ले प्रष्टसँग भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार रहन्छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यी व्यवस्थाहरू नेपाल कानून सरहकै व्यवस्थाहरू हुन् र यी प्रावधानसँग नेपाल कानूनका प्रावधान बाफिएमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनकै प्रावधान लागु हुने (सन्धि ऐन २०४७ (सन् १९९९) दफा ९) व्यवस्था छ।

तथापि, विद्युत् ऐन २०४९ (सन् १९९३) ऐनको दफा ३२ अनुसार सरकार वा विद्युत् प्रसारण लाइनको सर्वेक्षण, प्रसारण वा वितरण गर्ने सिलसिलामा कसैको घरजग्गामा प्रवेश

२२. महेश चन्द्र रेग्मीको पुस्तकको निम्न अंग्रेजी पाठको खस नेपाली भाषामा हामीले गरेको स्वतन्त्र अनुवाद हो: "In Nepal, although the concept of statutory rights in the land had developed long before the political unification of the kingdom during the later part of the eighteenth century, there still exist areas and communities where traditional concepts of customary rights in the land persisted. Such rights were generally of a communal character and were known as Kipat. The Raikar system and its secondary forms implied individual use of the land subject to overriding right of the state. In the Kipat form of land tenure, however, communal authority superseded any claim that the state might extend on grounds of internal sovereignty or state landlordism.

Kipat system was limited to certain communities of Mongoloid origin, such as the Limbus, Rais, Danuwar, Sunuwar and Tamangs in the eastern and western hill areas of Nepal." - Mahesh C. Regmi, Land ownership in Nepal, Adroit Publishers, 1999 p. 19.

२३. धारा २६ देखि धारा २८ सम्म

२४. धारा २० देखि धारा २८ सम्म

गर्नुपर्ने अवस्था आएमा सरकारले वा अनुमति प्राप्त व्यक्तिले सम्बन्धित घरजग्गा धनीलाई पूर्व सूचना दिएर मात्र प्रवेश गर्न पाउँछ। यसबाट कुनै हानि नोक्सानी पर्न गएमा सम्बन्धित पक्षले सरकार वा परियोजना सञ्चालकबाट क्षतिपूर्ति पाउँछ।

विद्युत् ऐन दफा ३३ अनुसार विद्युत् उत्पादन, प्रसारण वा वितरण गर्नका लागि कसैको घरजग्गा उपयोग गर्न वा प्राप्त गर्न आवश्यक परेमा अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्तिले सोको लागि नेपाल सरकार समक्ष निवेदन दिन सक्नेछ। यसरी घर जग्गा प्राप्त गर्दा जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४ बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दछ। यस ऐनले जग्गा प्राप्त गर्ने (१) प्रारम्भिक चरण (२) अधिग्रहण गर्नको लागि जग्गा उपयुक्त छ-छैन परीक्षण गर्ने र (३) जग्गा अधिग्रहण गर्ने भन्ने चरणहरू तय गरेको छ। प्रारम्भिक र जग्गा प्राप्त गर्दाको दुवै चरणमा सम्बन्धित जग्गावालालाई सूचना तथा जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यदि सार्वजनिक सूचना टाँस गरेको मात्रले जानकारी पाउन नसक्ने अवस्था भएमा सम्बन्धित जग्गावालालाई जानकारी पठाउन सकिने व्यवस्था छ। तर यो व्यवस्था निर्णय गर्ने अधिकारीलाई यसो गर्नु आवश्यक छ भन्ने अवस्थामा मात्र आकर्षित हुन्छ।

५.७. आत्मनिर्णय: स्वायत्तता, स्वशासन र विधिको शासन

आत्मनिर्णयको अधिकारलाई अभ्यास गर्ने तरिकामध्ये स्वशासन र स्वायत्ततालाई आत्मसात् गरिएको कुरा नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नै उल्लेख गरिएको छ। जसअनुसार “नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय एकता, स्वाधीनता र स्वाभिमानलाई अक्षुण्ण राखी जनताको सावभौम अधिकार, स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकारलाई आत्मसात् गर्दछ” भन्ने वाक्यले आत्मनिर्णयको अधिकारमा छुट्टिने अधिकार बाहेकका सम्पूर्ण अधिकारलाई संविधानको प्रस्तावनाले भन्न खोजे तापनि कार्यान्वयन हुने धाराहरूमा प्रष्टसाथ स्वायत्तता, स्वशासन र स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी लिनुपर्ने व्यवस्थाहरू परेको पाइँदैन। संविधानको निर्देशक सिद्धान्तको भागमा आत्मनिर्णयसँग सम्बन्धित विभिन्न आयामहरूको उल्लेख छरपष्ट रूपमा गरिएको छ। जस्तै: नेपाल राज्यपक्ष भएका सन्धि सम्झौताको कार्यान्वयन गर्ने (धारा ५१ (ख) ३), प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति : देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, संवर्द्धन र वातावरण अनकूल दिगो रूपमा उपयोग गर्ने र स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्रधिकार दिदै प्राप्त प्रतिफलहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने (धारा ५१ (छ) (१))।

प्रचलित नेपाल कानूनहरूमा नेपाल सन्धि ऐन २०४७ (सन् १९९१) को दफा ९ अनुसार नेपाल राज्यपक्ष राष्ट्र रहेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताका प्रावधान नेपाल कानून सरह लागु हुने र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका प्रावधान र प्रचलित नेपाल कानूनका प्रावधान बाभिएको

खण्डमा बाभिएको हदसम्म अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका प्रावधान लागु हुने भएको हुनाले नेपाल राज्यपक्ष रहेका नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतित्रा पत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतित्रा पत्र, आदिवासीहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्र, सबै किमीका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा रहेका आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वशासन र स्वायत्तताको अधिकार, स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी - जुन आदिवासी जनजातिहरूको सामूहिक मानव अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत छ, सो स्वतः लागु हुने कुरामा दुई मत हुन सकिँदैन। त्यसै अनुरूप प्रचलित ऐन कानूनहरूमा संशोधन हुन जरुरी देखिन्छ।

उदाहरणका लागि, काबेली जलविद्युत् आयोजनाको सामाजिक कार्य योजना प्रतिवेदनमा आदिवासीको सम्बन्धमा विश्व बैंकको सन् २००५ को कार्यान्वयन नीति ओ. पी. ४.१०, र बैंकको प्रक्रिया वि. पी ४.१० का साथै गैरस्वैच्छिक पुनःस्थापनसम्बन्धी ओ. पी ४.१२ र वि. पी ४.१२ समेतका प्रावधान विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ। तर खिम्ती ढल्केवार २२० के.भी. प्रसारण लाइन आयोजनाको ईआईए प्रतिवेदनमा त्यस्तो नीतिगत खाकाहरूलाई त्यसरी उल्लेख गरिएको पाइँदैन। सन् २००५ को नीति आइनसकेको अवस्था भएको भए त्यसभन्दा अघिको बैंकको आदिवासी सम्बन्धी जे नीति विद्यमान छ, सोको उल्लेख हुनु पर्नेमा त्यस्तो नभएको देखिन्छ।

काबेली जलविद्युत् आयोजनाको सामाजिक कार्य योजना प्रतिवेदनको कार्यकारी सारांशको अनुच्छेद ३.३ मा आदिवासीको भूमि र भूभागसँग विशेष सम्बन्ध छ र प्राकृतिक स्रोतसँग उनीहरूको लगाव (Attachment) छ र पूख्यौली वा पितृ धातथलो (Ancestral Land) को चेतना देखाउँछ भनी उल्लेख गरिएको छ (HCE 2013:4)।

५.८. स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरी

- एफ्पिक (Free, Prior, Informed Consent - FPIC)

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी आन्दोलनले उठाइरहेको एउटा प्रमुख सवाल स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मञ्जुरीको अधिकार अर्थात एफ्पिक हो। विश्व बैंक, एडिबी, यूएनडिपी लगायतका विश्व संस्थाहरूदेखि लिएर नेपाल सरकार र स्थानीय निकायसम्म मात्र नभएर जलविद्युत् जस्ता क्षेत्रमा लगानी गर्ने वा गर्न खोजिरहेका निजी क्षेत्रका संस्थाहरूले दिन प्रतिदिन सामना गर्न परिरहेको समस्याको जड र विद्युत् प्रसारण लाइन लगायतका जलविद्युत् आयोजनाबाट प्रभावित आदिवासीले उनीहरूसँग संवाद र हक अधिकार स्थापित गर्नका लागि गर्ने गरेका संघर्षको आधार पनि एफ्पिक नै हो। अधिकारवाला आदिवासीले अधिकार नपाउने र जलविद्युत् आयोजना जस्ता अयोजनाले आदिवासीको अधिकार हनन गरिरहेको सन्दर्भमा स्थानीय तहमा सञ्चालित कम्तीमा ३५ वटा विभिन्न आयोजना क्षेत्रमा चलिरहेको

द्वन्द्व अझ सघन हुँदै हुँदै राष्ट्रिय तहमै द्वन्द्वको स्थिति आउने टडकारो सम्भावना रहेको छ। स्थानीय तहको द्वन्द्व, जस्तै सिन्धुलीमा विद्युत् प्रसारण लाइन सम्बन्धी द्वन्द्वको अन्तर्राष्ट्रियकरण भइसकेको छ।

स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको अधिकार नेपाल राज्यपक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा उल्लिखित छ। सन् १९८९ को अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ को धारा ६(१) (क) मा “ती समूहहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर पार्न सक्ने कानूनी वा प्रशासनिक उपायहरूलाई अवलम्बन गर्ने बारेमा सोचाइ बनाउँदा सम्बन्धित समूहहरूसँग उपयुक्त प्रक्रियाहरूद्वारा र खास गरेर उनीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूको माध्यमद्वारा परामर्श गर्नुपर्दछ।” भनेर उल्लेख गरिएको छ। (यो महासन्धिमा भएका एफ्पिक सम्बन्धी यो लगायत अन्य प्रावधानहरू बक्स १ मा हेर्नुहोस्) आदिवासीको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्रको धारा १९ मा “आदिवासी जनजातिलाई असर गर्न सक्ने कानूनी वा प्रशासनिक उपायहरू अवलम्बन तथा कार्यान्वयन गर्नुपूर्व राज्यहरूले आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र, अग्रिम र जानकारीसहितको मन्जुरी प्राप्त गर्न सम्बन्धित आदिवासी जनजातिका आफ्नै प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू मार्फत उनीहरूसँग असल नियतले परामर्श र सहयोग गर्नुपर्छ।” भनेर प्रष्ट उल्लेख गरिएको छ। यो मुख्य प्रावधानका साथै अन्य प्रावधानहरू पनि छन् (हेर्नुहोस् बक्स १)। उक्त घोषणापत्र सन् २००७ को र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९, सन् १९८९ को भएको कारणले महासन्धि नं १६९ मा बसोबास हटाउने कार्यमा एफ्पिक अनिवार्य लिनुपर्ने र अन्य कार्यमा परामर्शको कुरा छ भने बाध्य पक्षले गर्ने सबै कार्यमा सम्बन्धित आदिवासीहरूको एफ्पिक लिनुपर्ने प्रावधान घोषणापत्रमा रहेको छ।

महासभाले २२ सेप्टेम्बर २०१५ मा पारित गरेको संकल्पका रूपमा आदिवासीहरूको विश्व सम्मेलन भनेर चिनिने महासभाको उच्च स्तरीय पूर्णकालीन बैठकको परिणाम पत्र को बुँदा नं २० मा यस्तो उल्लेख छ: “हामी आदिवासी जनजातिको अधिकारसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्रका सम्बन्धमा राज्य पक्षहरूले आदिवासीहरूको भूमि, भूक्षेत्र र अन्य स्रोतलाई असर गर्ने कुनै पनि परियोजना स्वीकृत गर्नु अघि सम्बन्धित आदिवासीहरूको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी लिन उनीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थामार्फत असल नियतका साथ परामर्श र सहयोग गर्ने प्रतिबद्धतालाई अंगीकार गर्छौं।”^{२५} (UN 2014) तर त्यसरी प्रचलित नेपाल कानूनहरूमा उल्लेख गरिएको पाइँदैन। तथापि विभिन्न विषयहरूको सन्दर्भमा संविधान र प्रचलित कानूनहरूमा यसको उल्लेख भएको पाइन्छ। नेपालको संविधानको धारा ५१ छ (द) मा रहेको वातावरण प्रदूषण

गर्नेले सो बापत दायित्व बेहोर्नु पर्ने तथा वातावरण संरक्षणमा पूर्व सावधानी र पूर्व जानकारी सहितको मन्जुरी लिनुपर्ने जस्ता प्रावधानहरूले दिगो पर्यावरणीय विकासका सिद्धान्त अवलम्बन हुने गरी वातावरणलाई प्रभावित बनाउने उपर दायित्व तोकिएको छ।

बक्स १: अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ मा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीका सम्बन्धमा भएका प्रावधानहरू:

धारा ६.१: यस महासन्धिको प्रावधानहरूलाई लागु गर्दा सरकारले (क) ती समूहहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर पार्न सक्ने कानूनी वा प्रशासनिक उपायहरूलाई अवलम्बन गर्ने बारेमा सोचाइ बनाउँदा सम्बन्धित समूहहरूसँग उपयुक्त प्रक्रियाहरूद्वारा तथा खास गरेर उनीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूको माध्यमद्वारा परामर्श गर्नुपर्दछ।

धारा १६.१: यस धाराका निम्नलिखित अनुच्छेदहरूमा उल्लेखित अवस्थाहरूमा बाहेक सम्बन्धित समूहहरूलाई उनीहरूले बसोबास गरिरहेका भूमिहरूबाट हटाइने छैन।

धारा १६.२: अपवादको रूपमा यी समूहहरूलाई हटाउन वा पुनर्वास गर्न आवश्यक ठहराइएमा, त्यस अवस्थामा उनीहरूको स्वतन्त्र तथा सुसूचित सहमतिमा मात्र पुनर्वास गराइनेछ। यदि सहमति पाउन नसकिएमा राष्ट्रिय कानून तथा नियमावलीहरूद्वारा स्थापित उपयुक्त प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरेर मात्र त्यस्तो पुनर्वास गरिनेछ। यस्तो प्रक्रियाअन्तर्गत उपयुक्त भएसम्म, सम्बन्धित समूहको प्रभावकारी प्रतिनिधित्वको अवसर प्रदान गर्ने गरी गरिने सार्वजनिक सुनुवाइ पनि गर्नुपर्दछ।

धारा १६.३: पुनर्वास गर्नपर्ने कारण समाप्त हुने बित्तिकै यी समूहहरूलाई संभव भएसम्म आफ्ना परम्परागत भूमिहरूमा फर्कने अधिकार हुनेछ।

धारा १६.४: सहमतिमा निर्धारण भए अनुसार फर्कन नपाएको अवस्थामा वा सहमति नै नभएको अवस्थामा सम्बन्धित समूहहरूलाई उपयुक्त प्रक्रियाहरूको माध्यमद्वारा आफूले विगतमा बसोबास गरिरहेका भूमिहरूको क्षतिपूर्तिस्वरूप कम्तीमा पनि त्यही गुण तथा कानूनी मान्यता बराबरको

२५. खस नेपाली भाषामा अनुदित यो प्रावधान राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघले प्रकाशन गरेको म्यानुअलबाट साभार गरिएको हो र यो पाठको अंग्रेजीमा भएको मूल पाठ यस्तो छ: "20. We recognize commitments made by States, with regard to the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, to consult and cooperate in good faith with the indigenous peoples concerned through their own representative institutions in order to obtain their free and informed consent prior to the approval of any project affecting their lands or territories and other resources" (UN 2014). http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/2

भूमि, उनीहरूको वर्तमान आवश्यकताहरू तथा भविष्यको विकासलाई पूर्ति गर्नका लागि उपयुक्त हुने गरी प्रदान गरिनेछ। यदि सम्बन्धित समूहहरूले क्षतिपूर्तिको रूपमा पैसा वा अन्य कुनै विकल्पलाई स्वीकार गरेमा उनीहरूलाई उपयुक्त प्रत्याभूतिहरूका साथ सो क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनेछ।

धारा १६.५: पुनर्वास गराइएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूले गुमाएका वस्तु वा उनीहरूलाई पुनर् गएको क्षतिको पूर्ण क्षतिपूर्ति दिइनेछ।

स्रोत: आईएलओ (२००८)।

बक्स २. यूएनडिपमा एफपिक सम्बन्धी प्रावधान

धारा १९: आदिवासी जनजातिलाई असर गर्न सक्ने कानूनी वा प्रशासनिक उपायहरू अवलम्बन तथा कार्यान्वयन गर्नुपूर्व राज्यहरूले आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र, अग्रिम र जानकारी सहितको मन्जुरी प्राप्त गर्न सम्बन्धित आदिवासी जनजातिका आफ्नै प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू मार्फत उनीहरूसँग असल नियतले परामर्श र सहयोग गर्नेछन्।

धारा १०: आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूको जमीन वा भूभागबाट बलपूर्वक हटाइने छैन। कुनै पनि स्थानान्तरण सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र, अग्रिम र जानकारी सहितको मन्जुरीविना हुने छैन र यस्तो स्थानान्तरण न्यायपूर्ण एवं उचित क्षतिपूर्ति दिने सहमतिमा तथा संभव भए फिर्ता हुने विकल्प सहित हुनेछ।

धारा ११ (२): उनीहरूको स्वतन्त्र, पूर्व तथा सूचित मन्जुरीविना वा उनीहरूको कानून, परम्परा तथा प्रचलनहरूको उल्लङ्घन हुने गरी लिइएका उनीहरूको साँस्कृतिक, बौद्धिक, धार्मिक तथा आध्यात्मिक सम्पत्तिहरूको सम्बन्धमा आदिवासी जनजातिसँगको सहकार्यमा तयार पारिएका प्रत्येकव्यवस्थापन (शोधभर्ना?) लगायतका प्रभावकारी संयन्त्रहरू मार्फत राज्यले क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनेछन्।

धारा २८ (१): आदिवासी जनजातिलाई परम्परागत रूपमा आफ्नो स्वामित्वमा रहेका वा अन्य किसिमले उनीहरूले बसोवास वा प्रयोग गरेका जमीन, भूभाग तथा संसाधनहरू आफ्नो स्वतन्त्र, अग्रिम र जानकारीसहितको मन्जुरीविना जफत गरिए, लिइए, बसोवास र प्रयोग गरिए वा त्यसमा क्षति पुऱ्याइएका प्रत्येकव्यवस्थापन (शोधभर्ना?) लगायतका माध्यमबाट क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने वा त्यो संभव नभएमा उचित, स्वच्छ र न्यायोचित क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकार छ।

(२) सम्बन्धित मानिसहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक सहमति जनाएको अवस्थामा गुणस्तर, आकार र कानूनी हैसियतमा

समान हुने गरी जमीन, भूभाग र संसाधनका रूपमा वा मौद्रिक रूपमा वा अन्य उपयुक्त क्षतिपूर्तिका रूपमा त्यस्तो क्षतिपूर्ति प्राप्त हुनेछ।

धारा २९ (२): आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र, अग्रिम र जानकारीसहितको मन्जुरीविना उनीहरूको जमीन वा भूभागमा जोखिमयुक्त पदार्थहरूको भण्डारण वा विसर्जन नगरिने कुरा सुनिश्चित गर्न राज्यहरूले प्रभावकारी उपायहरू अपनाउनेछन्।

धारा ३२ (१) आदिवासी जनजातिलाई आफ्नो भूमि वा भूभाग वा अन्य संसाधनहरूको विकास वा प्रयोगका लागि प्राथमिकता र रणनीतिहरू निर्धारण तथा तयार गर्ने अधिकार छ।

(२) आदिवासी जनजातिको जमीन वा भूभाग वा अन्य संसाधन विशेषगरी खनिज, जल वा अन्य संसाधनको विकास, उपयोग वा दोहनसँग सम्बन्धित वस्तुलाई प्रभावित पार्ने कुनै आयोजना स्वीकृत गर्नुपूर्व राज्यहरूले आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र तथा जानकारीसहितको मन्जुरी प्राप्त गर्न उनीहरूका आफ्ना प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू मार्फत सम्बन्धित आदिवासी जनजातिसँग असल नियतले परामर्श तथा सहयोग गर्नेछन्।

(३) राज्यहरूले त्यस्ता कुनै पनि क्रियाकलापका लागि, स्वच्छ तथा न्यायपूर्ण क्षतिपूर्तिका लागि प्रभावकारी संयन्त्र उपलब्ध गराउने छन् र नकारात्मक वातावरणीय, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक वा आध्यात्मिक प्रभाव न्यून गर्न उपायहरू गरिनेछ।

स्रोत: मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (२०१०)

यसै सम्बन्धमा जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४ (सन् १९७७) को दफा २६ मा नेपाल सरकारले सार्वजनिक काममा लगाएको जग्गा यदि ऐनले तोकिदिएको रीत नपुऱ्याई प्राप्त गरिएको रहेछ र त्यस्तो जग्गाको विषयमा सम्बन्धित जग्गाधनीले मन्जुरी दिएमा ऐन बमोजिम क्षतिपूर्ति वा मुआब्जा निर्धारण गर्न सकिने र क्षतिपूर्ति वा मुआब्जा निर्धारण गरिएपछि सो जग्गा ऐन बमोजिम प्राप्त गरिए सरह मानिने छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

माथि उल्लिखित चर्तुभुज भट्ट विरुद्ध डा. भाइकाजी तिवारी भएको मुद्दामा श्री सर्वोच्च अदालतले “शहरीकरणको क्रममा व्यक्ति विशेषको बसोवास भएको सम्पत्तिमा हस्तक्षेप गर्नुपर्ने अवस्थामा सरोकारवाला व्यक्तिलाई पूर्व सूचना दिने, मन्जुरी लिने र निजको बसोवास प्रभावित हुने अवस्थामा निजलाई अर्को बसोवासको व्यवस्थापन गर्न उचित र मनासिब क्षतिपूर्ति तथा समयसमेत प्रदान गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ” भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ।

नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघले सन् २०१३ मा विज्ञहरूबाट एफपिक संयन्त्रको निर्देशिका तयार गरी सन् २०१४ मा महासंघको संघीय

परिषद्बाट विधिवत पारित गरिसकेको छ । यो निर्देशिका अनुसार :

”आदिवासी जनजातिलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने गरी वाह्य पक्षले सोचेको वा निर्णय गरेको वा कार्यान्वयन गरेको कृताे पनि संविधान, ऐन कानून, नीति, नियम, निर्देशिका, योजना, कार्यक्रम, परियोजना आदिहरूका सम्बन्धमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी लिने र त्यस्तो मन्जुरी आदिवासी जनजातिले दिने कार्य विभिन्न तहमा हुन सक्ने भएकोले निम्न ढ तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र निर्माण गर्ने:

(क) राष्ट्रिय तह:

१. समग्र आदिवासी जनजातिको राष्ट्रिय तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र ।
२. प्रत्येक आदिवासी जनजातिको राष्ट्रिय तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र ।
३. दुई वा दुईभन्दा बढी आदिवासी जनजातिको राष्ट्रिय तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र ।

(ख) स्थानीय तह:

१. समग्र आदिवासी जनजातिको प्रादेशिक वा जिल्ला तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र ।
२. प्रत्येक आदिवासी जनजातिको स्थानीय तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र ।
३. दुई वा दुईभन्दा बढी आदिवासी जनजातिको स्थानीय तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र ।

(ग) वैदेशिक तह:

१. विदेशमा भएका नेपालका आदिवासी जनजातिको अन्तर्राष्ट्रिय तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र ।” (नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ २०१३:११-१२) ।

जलविद्युत् आयोजना स्थल जस्तो स्थानीय स्तरमा महासंघले यस्तो प्रकारको संयन्त्रको कुरा गरेको छ : ^{२६}

“६.२.२. प्रत्येक आदिवासी जनजातिको स्थानीय तहमा स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र

संयन्त्र बनाउनु अघि नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ—गाउँ वा नगर समन्वय परिषद्, जिल्ला समन्वय परिषद्, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ—जिल्ला समन्वय परिषद्, र जिल्ला वा प्रादेशिक तहको समग्र आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्रले बस्ती, टोल, वडा, गाउँ, नगर तहमा गर्ने कार्यहरू:

- स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको प्रशिक्षण निर्देशिका अनुसार बस्ती, टोल, वडा, गाउँ तहमा प्राथमिकताका साथ स्रोत र साधनलाई अधिकतम परिचालन गरी यस सम्बन्धमा जनचेतना जगाउने र प्रत्येक सदस्यलाई यसबारे जानकारी गराउने । यस्तो जानकारी अभिमुखीकरण, प्रशिक्षण, कार्यशाला, प्रवचन, अन्तक्रिया, गोष्ठी आदिको माध्यमबाट गराउने । स्रोत व्यक्ति भएकाले स्रोत व्यक्ति प्रयोग गर्ने र नभएकाले आफू नै स्रोत व्यक्ति सृजना गर्ने वा अन्य आदिवासी जनजातिका स्रोत व्यक्तिलाई प्रयोग गर्ने । बस्ती, टोल, वडा, गाउँ, स्थानीय नेतृत्वकर्ताहरूको साथै समुदायका सदस्यहरूमा समेत सचेतना जगाउने ।

- बस्ती, टोल, वडा, गाउँ तहमा संगठन नभएको भए त्यस्तो संगठन पनि बनाउने ।

६.२.२.१. स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्रको संरचना: गाउँ वा नगर समन्वय परिषद्ले नै स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्रको रूपमा मान्यता दिने:

परिषद्ले स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्रको स्थापना गर्ने सम्बन्धी प्रस्ताव औपचारिक रूपमा सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको साधारण सभामा एजेण्डाको रूपमा प्रस्तुत गरी छलफल गरी निष्कर्षमा पुगेर निर्णय गर्ने । साधारण सभाले समन्वय परिषद्ले नै स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्रको रूपमा मान्यता वा अधिकार दिने । महिला, युवा लगायत विषयगत विज्ञको प्रतिनिधित्व गराउने ।

६.२.३. दुई वा दुईभन्दा बढी आदिवासी जनजातिको स्थानीय स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र

संयन्त्र बनाउनु अघि प्रत्येक नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ—जिल्ला र गाउँ वा नगर समन्वय परिषद्, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ—जिल्ला समन्वय परिषद्, र जिल्ला वा प्रादेशिक तहको समग्र आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्रले बस्ती, टोल, वडा, गाउँ, नगर तहमा गर्ने काम:

- स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको प्रशिक्षण निर्देशिका अनुसार स्थानीय तहमा प्राथमिकताका साथ स्रोत र साधनलाई अधिकतम परिचालन गरी यस सम्बन्धमा जनचेतना जगाउने र प्रत्येक सदस्यलाई यसबारे जानकारी गराउने । यस्तो जानकारी अभिमुखीकरण, प्रशिक्षण, कार्यशाला, प्रवचन, अन्तक्रिया, गोष्ठी

२६. महासंघले पारित गरेको यो संयन्त्रको प्रस्ताव यस अध्ययनसँग बढी सम्बन्धित भएकोले केही विस्तृत रूपमा उद्धृत गरिएको हो ।

आदिको माध्यमबाट गर्ने। स्रोत व्यक्ति भएकाले स्रोत व्यक्ति प्रयोग गर्ने र नभएकाले आफ्नै स्रोत व्यक्ति सृजना गर्ने वा अन्य आदिवासी जनजातिका स्रोत व्यक्तिलाई प्रयोग गर्ने। स्थानीय नेतृत्वकर्ताहरूको साथै समुदायका सदस्यहरूमा समेत सचेतना जगाउने।

स्थानीय संयन्त्र १: स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको विषयगत संयन्त्र निर्माण गर्ने। विषयहरू विभिन्न हुन सक्छन् जस्तै वर्तमान सन्दर्भमा वन, जलविद्युत्, सिंचाइ, खानेपानी, सुरक्षा क्याम्प, ल्याण्डफिल साइट, विस्थापन, पुनर्स्थापन आदि। प्रत्येक विषयमा छुट्टा छुट्टै संयन्त्र बनाउने।

स्थानीय संयन्त्र २: प्रत्येक सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको जातीय संस्थाहरू र प्रत्येक सम्बन्धित आदिवासी जनजातिको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र निर्माण गर्ने।

गाउँ वा नगर समन्वय परिषद् भएको अवस्थामा सचिवालयले भेला बोलाउने, संवाद, विचारविमर्श लगायतका काम गर्ने।

गाउँ तहमा गाउँ भेलाको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी दिने। उक्त भेलामा महिला, युवालगायतको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने। (नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ २०१३:१७-१८)।

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयका उपसचिवले मन्त्रालयको जेण्डर एण्ड सोसियल इन्क्लुजन सेक्सन (Gender and Social Inclusion - GESI) सँग सम्बन्धित मन्त्रालय वा प्रसारण लाइनमा काम गर्ने संस्था वा व्यक्तिले समन्वय गरेको खण्डमा आदिवासीहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्श गर्न सजिलो हुन्छ किनभने यी संघसंस्था आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानसँग काम गर्ने भएकोले आदिवासीहरूको प्रतिनिधिसँग कुरा गर्न सजिलै सकिने अवस्था छ, भन्नु भयो। तथापि यस सम्बन्धमा आदिवासी जनजातिका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू, राष्ट्रिय तह र स्थानीय तहका छात्रा संगठन, प्रथाजन्य संस्थाहरू र जातीय संस्थाहरू लगायतसँग स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी लिएर मात्र गर्नु पर्ने हुन्छ।

विद्युत् प्रसारण लाइन समेतको जलविद्युत् आयोजनालाई द्वन्द्वरहित, शान्तिपूर्ण तरिकाले आदिवासीको अधिकारलाई सम्मान गर्दै कार्यान्वयन गर्न स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको संयन्त्र बनाएर र मन्जुरी लिइकन मात्र गर्नुपर्ने हुन्छ। अन्यथा अहिले जस्तो नाममात्रको परामर्श लिएर आयोजनालाई अघि बढाएको खण्डमा द्वन्द्वको परिस्थिति सृजना हुने यथार्थ विगतका घटनाक्रमहरूबाट देखिन्छ।

काबेली जलविद्युत्को कार्ययोजनाको पुनःस्थापनार्थ क्षतिपूर्ति र जीविका सहयोग योजनामा आदिवासीलाई परेको प्रभावको सम्बन्धमा नोक्सानीको क्षतिपूर्ति लागि मात्र एफपिकको सिफारिस छ, अन्य विषयमा छैन जुन समस्यामूलक छ। प्रतिवेदनमा गरिएको एफपिकको सिफारिस कार्यान्वयन नभएको अवस्था छ, जसले गर्दा सृजना भएको द्वन्द्वलाई अस्वाभाविक मान्न सकिदैन।

- ईआईएका लागि सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन गर्दा ४२ वटा सन्दर्भ सामग्री उल्लेख भएकोमा विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंकको आदिवासी सम्बन्धी नीति, नेपालले अनुमोदन र पारित गरेको आइएलओ महासन्धि नं १६९, आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्र, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २००२, र विश्वका अन्य मुलुकका जलविद्युत् र प्रसारण लाइन, जसको सम्बन्ध विश्व बैंकसँग र आदिवासीसँग छ, त्यससम्बन्धी कुनै पनि सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन र उल्लेख भएको देखिएन।

- ईआईए गर्दा खास गरेर सामाजिक-आर्थिक र साँस्कृतिक वातावरणको स्थलगत अध्ययनबाट आधाररेखा (बेसलाइन) जानकारीका लागि प्रश्नावली सर्वेक्षण, चेकलिष्ट सर्भे अर्थात् सघन अन्तर्वार्ता, फोकस ग्रुप डिस्कशन र सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रम गरेको थियो (अनुच्छेद २.२.३ र अनुच्छेद २.४)। सम्बन्धित आदिवासीको प्रतिनिधिमूलक र प्रथाजन्य संस्थाहरूसँग छुट्टै परामर्श गर्न पर्नेमा नगरेको देखियो।

- प्रश्नावली खस नेपाली भाषामा लेखिएको र सबैमा कुराकानी खस नेपाली भाषामा मात्र भएकोले धेरै आदिवासीहरू, जो आफ्नो मातृभाषा मात्र जान्दछन् बुझ्दछन् र बोल्दछन्, उनीहरूको लागि खस नेपाली भाषामा बोल्न, बुझ्न गाह्रो हुने र खस नेपाली बोल्ने आदिवासीको लागि सो भाषामा आफ्नो कुरा प्रष्ट भन्न सहज नहुने भएकोले उक्त कार्यमा धेरै आदिवासीहरू संलग्न हुन समस्या भएको र सहभागी भएकाहरूका लागि पनि सही ढंगले सूचना लिन र दिन कठिनाई भएको कुरालाई तथ्याङ्गले पनि प्रष्ट पार्दछ। साथै सार्वजनिक सुनुवाइको जानकारी खस नेपाली भाषामा गोर्खापत्रमा मात्र प्रकाशित गरिनु मातृभाषामा पत्रपत्रिका, पर्चाप्लेट छापेर र एफएमको मातृभाषाको कार्यक्रममार्फत प्रचार प्रसार नगर्नु, र सम्बन्धित जातीय संस्थाहरूलाई जानकारी नदिनुले गर्दा धेरै आदिवासीहरू सहभागी भई जानकारी लिन र दिनबाट वञ्चित भएको प्रष्टै बुझ्न सकिन्छ। जस्तै, ईआईए गर्ने टोलीले जि.वि.स सभाकक्ष मंथली, रामेछापमा आयोजना गरेको सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रममा अनुसूची २२ वी मा दिइएको उपस्थित विवरणमा ११६ जना सहभागीमध्ये २७ जना मात्र आदिवासी, १ जना दलित, ७ जना मधेसी र बाँकि सबै बाहुन क्षेत्रीको हस्ताक्षर छ। २७ जना आदिवासी मध्ये नेवार १६ जना, तामाङ्ग ६ जना, मगर, भुजेल २ जना, मगर १ जना र पहेरी १ जना छ। रामेछाप जिल्ला नै आफ्नो थातथलो भएका सुनुवार, राई, तामाङ्ग आदि आदिवासीको उपस्थिति उक्त सार्वजनिक सुनुवाइमा भएको देखिएन। त्यस्तै गरी ढल्केबर स्वास्थ्य चौकी भवन, धनुषामा गरेको सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रममा उपस्थित ९९ जना सहभागीमध्ये १९ जना आदिवासी, २५ जना मधेसी (१ जना मधेसी दलित समेत), १ जना मुस्लिम र ४ जना चौधरी (मधेसी वा थारु प्रष्ट नभएको), र बाँकि सबै पहाडीया बाहुन क्षेत्रीको हस्ताक्षर छ।

५.९. नीति, निर्णय लगायत सबै तहमा सहभागिता

आदिवासीहरूलाई जलविद्युत् आयोजना र विद्युत् प्रसारण लाइन आयोजनाका सबै तहमा सहभागिताको अधिकार छ। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं १६९ को धारा ७.१ अनुसार सम्बन्धित आदिवासीहरूलाई “आफ्नो जीवन, आस्था, विश्वास, संस्थाहरू तथा आध्यात्मिक समृद्धि एवं उनीहरूले ओगटेका वा प्रयोग गर्ने भूमिमा असर गर्ने विकासका प्रक्रियाहरूका बारेमा आफ्ना प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्ने अधिकार रहनेछ तथा यथासक्य आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकासमाथि नियन्त्रण राख्ने अधिकार हुनेछ। यसका साथै उनीहरूलाई आफूलाई प्रत्यक्ष असर गर्न सक्ने राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय विकासका लागि बनाइने योजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण, कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कनमा सहभागी हुने अधिकार हुनेछ।” (आइएलओ २००८: १७)। साथै, महासन्धि नं १६९ को धारा ६.१(ख) अनुसार “सम्बन्धित समूहहरूले उनीहरूलाई सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार निर्वाचित संस्था तथा प्रशासनिक एवं अन्य अङ्गहरूको निर्णय लिने सबै तहहरूमा स्वतन्त्रतापूर्वक र कम्तिमा पनि जनसंख्याको अन्य समूहहरू जत्तिकै सहभागी हुन पाउने माध्यमहरूको निर्माण गर्नुपर्दछ” (आइएलओ २००८: १७)। तर स्थलगत अध्ययन र अन्तर्क्रियाको क्रममा महासन्धिको यी दुवै प्रावधान विपरीत जलविद्युत् आयोजना र विद्युत् प्रसारण लाइनको आयोजनाहरूको निर्माण, कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कनमा आदिवासीहरूको सहभागी हुने अधिकारको सुनिश्चितता नगरेको कुरा सहभागीहरूबाट पुष्टि भयो।

उपलब्ध जलविद्युत् अयोजनासँग सम्बन्धित प्रतिवेदनहरूबाट पनि उपरोक्त सहभागिता सम्बन्धी प्रावधानहरूको पालना नभएको कुरा पुष्टि हुन्छ। उदाहरणको लागि ईआईए अध्ययन टोली (ESSD 2005) मा भएका ११ जना मध्ये ४ जना बाहुन, नेवार आदिवासी ३, मधेसी २, क्षेत्री १ र टोली नेताको मधेसी वा थारु (थरबाट मधेसी चौधरी हो वा थारु चौधरी हो छुट्टिन सकेन) छन् र ती सबै पुरुष हुन्। विषय विज्ञमा निर्देशक, विद्युत् इन्जिनियर, जीवविज्ञानविद्, अर्थशास्त्री, भौगर्भिक इन्जिनियर, सिभिल इन्जिनियर, वातावरण तथा वनस्पतिशास्त्री, समाजशास्त्री, सिनियर सर्भेयर, डाटा एनालिस्ट र कम्प्युटर अपरेटर रहेका थिए। टोलीका नेता र सदस्यहरू आदिवासीको नीति, सवाल, अधिकार आदिको बारेमा पूर्ण रूपमा अनभिज्ञ रहेका देखिए। आदिवासीको अधिकार र सरोकार सम्बन्धी कम्तीमा एक जना विज्ञ पनि सदस्यको रूपमा नभएकोले सोको अभाव प्रतिवेदनमा यत्रतत्र खटिएको देखिन्छ। ईआईए टोलीमा आदिवासी विज्ञको आवश्यकता र अनिवार्य प्रतिनिधित्वको व्यवस्था टि.ओ.आर .को अनुच्छेद ५.३ मा हुन सकेको भए यस्तो स्थिति आउने थिएन।

अर्को उदाहरण, काबेली जलविद्युत् कार्ययोजनाको अध्ययन टोलीमा भएका ८ जना विज्ञमध्ये सबै जना पुरुष, ६ जना बाहुन क्षेत्री र २ जना आदिवासी जनजाति छन् (HCE 2013:4)। यसबाट लैङ्गिक प्रतिनिधित्व नभएको र आदिवासी जनजातिको पनि प्रतिनिधित्व

कम भएको प्रष्ट छ। विज्ञहरूमध्ये विभिन्न विषयका विज्ञका साथै आदिवासी विज्ञलाई पनि संलग्न गराइएको कुरा भने अत्यन्त सकारात्मक छ। तथापि प्रतिनिधित्वमा सन्तुलन नभएको र प्रायः आदिवासी विज्ञ अल्पसंख्या वा अल्पमतमा पर्ने भएकोले आदिवासीको सरोकारलाई सबै विज्ञहरूले समान रूपमा लिने र प्रतिवेदनमा आदिवासीको अधिकार हरेक विज्ञको क्षेत्रमा पर्ने, राख्ने भन्ने कुराले यथोचित महत्व नपाउने प्रष्ट छ। तथापि यहाँ आदिवासी विज्ञको प्रतिनिधित्व भएकोले नै महासन्धि नं. १६९ र यूएनड्रिपमा भएका सम्बन्धित अधिकारको उल्लेख र व्याख्या र ऐतिहासिक वा पूख्यौली धातथलो, लिम्बूको क्रिपट, प्रथाजन्य कानून र संस्था, पवित्र स्थल लगायतका विषयहरू समेटिन सकेका हुन्। तर खिम्ती ढल्केबर २२० के.मी. प्रसारण लाइन आयोजनाको ईआईए प्रतिवेदनमा आदिवासी विज्ञको प्रतिनिधित्व नभएकोले र अन्य विज्ञहरू आदिवासीको पहिचान, सरोकार र अधिकारमा संवेदनशील नभएको कारणले त्यहाँ यस्ता विषयहरूले प्रवेश नपाएको प्रष्ट छ।

अध्ययन टोलीमा आदिवासी विज्ञ नराख्नु प्रकारान्तरले आदिवासीको पहिचान र अधिकारलाई अस्वीकार गरिएको हो भनेर बुझ्न सकिन्छ। आदिवासी विज्ञको रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति मूल रूपमा आदिवासी तर विचारले गैरआदिवासी छ अर्थात् उसले महासन्धि नं १६९ र आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्रको व्याख्या र मर्मलाई बुझेको वा आत्मसात् गरेको छैन भने सो आदिवासी व्यक्ति आदिवासी विज्ञ हुन सक्दैन भने गैर आदिवासी मूलको व्यक्ति जसले त्यसलाई बुझेको वा आत्मसात् गरेको छ, उसलाई सकारात्मक रूपमा लिई स्वागत गर्नुपर्ने हुन्छ। तथापि कुनै आदिवासीले नै ती व्याख्या र मर्मलाई बुझेको वा आत्मसात् गरेको छ भने त त्यसलाई सबैभन्दा बढी उपयुक्त र न्यायोचित प्रतिनिधित्व भएको मान्न सकिन्छ।

५.१०. लाभको बाँडफाँड

संघीय मामला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयका उपसचिवका अनुसार विद्युत्को रोयल्टी बाँडफाँड स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन कार्यविधि अनुरूप हुन्छ। हालैका वर्षहरूमा आएर हिमाली क्षेत्रमा जलविद्युत् विकास र पानीको व्यवस्थापनमा लाभको बाँडफाँडको विषय साभ्ना सरोकारको रूपमा आएको छ (NITI 2016: 5)। प्राप्य लेखको पुनरावलोकन र नेपालको विद्यमान व्यवहारिक अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा, नीति फाउण्डेशनले गरेको एउटा अध्ययन (NITI 2016: 6 and 9) मा पहिचान गरिएका निम्न सातवटा लाभका प्रकारहरू विचारणीय छन् :

१। सलामीको संयन्त्र: सलामीबाट उठेको वार्षिक रकमको ५० प्रतिशत रकम जिविस मार्फत स्थानीय विकासको लागि खर्च गरिने व्यवस्था भएको तर आदिवासीलाई के कति भनेर उल्लेख नभएकोले आदिवासीले फायदा पाउने सम्भावना न्यून रहेको देखिन्छ।

२। विवटीको लगानी: स्थानीय शेयरहोल्डरको मोडलमा आधारित भएको कारणले आदिवासीहरू शेयरहोल्डर हुने सम्भावना सापेक्ष रूपमा कम भएकोले यो मोडलबाट पनि आदिवासीले न्यायोचित रूपमा लाभ पाउने अवस्था देखिँदैन। यदि आदिवासीलाई लक्षित गरी शेयर वितरण गरिएको खण्डमा उनीहरूले प्रत्यक्ष लाभ पाउने अवस्था रहन्छ।

३। स्थानीय जीविकाको लागि सहयोग-रोजगारी र प्रशिक्षण: स्थानीय शब्दको प्रयोग गरिएको र आदिवासी भनी कितान नगरिकन स्थानीयको नाममा खास गरेर नयाँ रोजगारीको अवसर र प्रशिक्षण कार्यक्रमबाट दिइने लाभहरूबाट आदिवासीहरू वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था टड्कारो देखिन्छ।

४। सामुदायिक विकास र स्थानीय पूर्वाधार: सामुदायिक शब्द परेको तर आदिवासी शब्द नपरेकोले सामुदायिक तहमा लाभ दिनका लागि गरिने स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी लगायतका सामुदायिक विकासमा आदिवासीले खासै लाभ पाउन सक्ने अवस्था देखिँदैन। साथै सडक, पुल, सञ्चारसाधनको पूर्वाधार विकासले पनि आदिवासीलाई खासै लाभ पुऱ्याउने देखिँदैन।

५। ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रम: आदिवासीका लागि यो कार्यक्रमले वास्तवमा के कसरी लाभ दिन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट नभए पनि यस्तो कार्यक्रमले अन्य जात जातिलाई जति लाभ दिन सक्छ उति नै लाभ आदिवासीले पनि पाउन सक्छ।

६। जल र जल अधिकारसँग सम्बन्धित लाभ: जलको उपयोग विद्युत् उत्पादनका अतिरिक्त खानेपानी, सिँचाइ, माछापालन, बाढी नियन्त्रण लगायतका क्षेत्रमा भए पनि सर्वप्रथम जलविद्युत् आयोजनाका लागि बन्ने बाँध र जलाशयले आदिवासीलाई विस्थापित र उठिवास गराउने र उनीहरूको परम्परागत जीविकाको माध्यमलाई ध्वस्त पार्ने भएकोले लाभ भन्दा हानि बढी हुने देखिएको छ।

७। वातावरण उकास्न गरिने क्रियाकलापहरू: वृक्षारोपण, पुनः वन पाल्ने, भूक्षयको रोकथाम, भूसंरक्षण कार्यले वातावरण विनासको नकारात्मक प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न मद्दत गर्दछ।

यी सबै लाभहरूको सन्दर्भमा स्थानजन्य सवाल, अस्थायी सवाल र सुशासनको सवालले कसले कति लाभ प्राप्त गर्छ वा गर्दैन भन्ने कुराको निर्धारण गर्ने भएकोले (NITI 2016: 10) आदिवासीका लागि लक्षित कार्यक्रम नगरेसम्म प्रायः आदिवासीले लाभ पाउनबाट विमुख हुने अवस्था आउने देखिन्छ।^{२७}

२७. कालीगण्डकी जलविद्युत् आयोजनाले गर्दा डुवानमा पर्ने १७ वोटो परिवार (माछा मारी जीविका गर्ने) लाई वाध्यात्मक स्थानान्तरण गर्ने सिलसिलामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको मन्जुरी लिई नजिकैको अस्थायी बस्तीमा १० संयुक्त परिवारलाई ढलान घर र अरु ७ घरलाई परम्परागत ढुङ्गा माटोको घर बनाइदिए तापनि घरजग्गाको लालपुर्जा नपाएको अवस्था रहेको छ (NITI 2016: 23)।

५.११. असर वा प्रभाव र न्यूनीकरण

स्थलगत अध्ययनका क्रममा लमजुङ्गको बेसीशहरमा भएको समूहगत छलफलका अंशहरू र भुलभुलेसम्मको स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी यस प्रकार छ:

● प्रेम बहादुर भण्डारी

- अब जग्गा न विक्री हुन्छ, न धितो राख्न मिल्छ। आफ्नै घरजग्गामा काम गर्दा पानी पर्दा, हावाहुरी चल्दा तारखम्बा ढलेर मरिएला कि भन्ने डर छ।
- कुनै इञ्जिनिएरले १० प्रतिशत क्षतिपूर्ति पाउँछ भन्छ, कुनैले ३० प्रतिशत भन्छ।
- बाठोलाई दिन्छ, लाटोलाई दिँदैन।

● भोटे ओडारका फल बहादुर गुरुङ्ग

- रुख, दाउरा, घाँसको हर्जाना रु. २,०००-३,००० देखि रु. २०,०००-३०,००० सम्म दिएको छ। कसैलाई त एक लाख सम्म दिएको छ भन्ने पनि सुनियो। मलाई बकैनाको रुखको रु. ३,५०० लिन आऊ भन्दा गइँन।
- हाइड्रोको सुरुङ्ग बनाउन बम हानेपछि नजिक घर भएकालाई कम र टाढा घर भएकालाई बढी क्षतिपूर्ति दिइयो। मेरो घर हेरेर इञ्जिनियरले घर बलियो रहेछ, भनेर क्षतिपूर्ति दिएको।

● ठाडे खोला, खुदीका बल बहादुर थापा

- सिने हाइड्रोले सुरुङ्ग बनाउन बम हान्दा चर्केको घरको लागि क्षतिपूर्ति दिने केही सुरसार गरेन। पछि सरोकार समिति बनाएर दबाव दिएपछि रु. ५०,००० दियो तर त्यति पैसाले घर बन्ने कुरा आएन। चर्केको घरमा बसेका छौं।

● बाभो खेतका सन्त बहादुर अधिकारी

- मेरो २ रोपनी जग्गामा डोजर लगाइयो। जग्गामा खाल्डो खन्दा निस्केको ढुङ्गा, माटो र गिट्टी बालुवा मैरे जग्गामा थुपार्न एकोले अब त्यहाँ खेती हुँदैन। ५ मुरी धान आउने खेत हो। एउटा खाल्डोको रु. ३५,००० पाउँछ भन्थ्यो, दिएको छैन।

● बाभो खेतको बाटुली मिजार (दलित)

- मेरो खेतमा अर्काको खेतमा खनेको खाल्डोको माटो र गेरु थुपारिएको छ। त्यसलाई चलाउनै सकिन्न। एक हल मेला लाग्ने खेत हो। पहिला रु. १०,००० दिन्छ भन्थ्यो, पछि रु. ५,००० मात्र दियो।
- तारमुनि जग्गा पर्छ। केही दिएको छैन।

- बाँझो खेत गाविसका मनमाया भण्डारीका अनुसार उनको खेतको रु. २०,००० देखि रु. २५,००० मूल्य पर्ने बाँस र घाँसको माथिबाट जानकारी नदिइकन हाइटेन्शन लाइन लिएको छ। हेर्न आउँछ भन्थ्यो, आएको छैन।
- बाँझो खेतका चित्रबहादुर अधिकारीका अनुसार डोजर लगाएर उनको खेत भताभुङ्ग पारियो। टावर राखे बापतको रु. २७,००० दिएको थियो। कसैलाई त ८ लाख, १२ लाख दिएको सुनेको हो।
- बाँझोखेतको पृथ्वीमान घलेका अनुसार जिविसले सूचना दिएन तर सार्वजनिक सुनुवाइ गरेको थियो। जनजागृति माध्यमिक विद्यालयलाई १३ लाख ४९ हजार र गविसलाई २० लाख दिएको थियो।
- भुलभुलेका सिद्धिजंग गुरुङ्गका अनुसार सिने हाइडोको सुरंग माथिको गाउँका २३ गुरुङ्ग घर र २/४ दलित घरलाई सुरंग बनाउँदा गरेको ब्लाष्टबाट घरहरू चर्केकोले सबै मिलेर सिने हाइडोसँग वार्ता गरेपछि १०० मिटरभन्दा नजिक घर भएकाले धेरै र त्यसभन्दा परकाले थोरै हर्जाना पाए। बढी पाउनेमा १० घरले जनही १० लाख पाए भने अरुले १ लाख देखि २ लाखसम्म पाए।

स्थलगत अन्तरक्रियामा जलविद्युत् आयोजना र विद्युत् प्रसारण लाइनबाट प्रभावित लमजुङ्गाका आदिवासीहरू र स्थानीय जनताको बनाइ सुन्दा दुवै आयोजनाबाट उनीहरूको घर, जग्गाजमीन र जीवनमा प्रत्यक्ष असर तथा प्रभाव परेको र केहीले केही हदसम्म क्षतिपूर्ति पाएको भएपनि न्यायोचित तरिकाले नपाएकोले असर वा प्रभावको न्यूनीकरण हुन नसकेको स्थिति छ।

५.१२. असन्तोष (ग्रिभान्सेज) व्यवस्थापन संयन्त्र

जलविद्युत् अयोजना र हाइटेन्शन विद्युत् प्रसारण लाइनको आयोजना दुवैको कार्यान्वयन गर्दा सरकारी र निजी क्षेत्र दुवैले र यी दुवैलाई सहयोग गर्ने विदेशी दातृ संस्थाहरूले नेपाल राज्यपक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानून र प्रतिबद्धताहरूलाई प्रभावकारी तरिकाले कार्यान्वयन नगरेको हुनाले यी आयोजनाहरूबाट प्रभावित आदिवासीहरू र स्थानीय जनताको आधारभूत हक, अधिकार, मानव अधिकारको हनन भइरहेकोले दुवै पक्षबीच द्वन्द्व चर्कदै गइरहेको छ। यस्ता द्वन्द्वको सृजना हुन नदिनका लागि खासै प्रयत्न भएको छैन भने विद्यमान द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्नेतर्फ सरकार र निजी क्षेत्र दुवैको चासो र प्रयास रहेको देखिँदैन र अहिलेसम्म द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्ने संयन्त्र बनेको छैन र बनाउने कुरा पनि उठेको छैन। स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी लिने कार्य भएको अवस्थामा र त्यसको लागि आवश्यक संयन्त्र बनेको खण्डमा द्वन्द्वको अवस्था नै उत्पन्न हुँदैन। त्यस्तै भइरहेका द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्न पनि छुट्टै संयन्त्रको आवश्यकता छ।

५.१३. निष्कर्ष तथा सुझाव

५.१३.१. निष्कर्ष

जलविद्युत् परियोजना र हाइभोल्टेज विद्युत् प्रसारण लाइन दुवैबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित आदिवासीहरू र स्थानीय जनताहरूको मानव अधिकार राज्यको कानून तथा नीतिको कारणले कुण्ठित भइ रहेको अवस्था विद्यमान छ। आदिवासीहरू र स्थानीय जनताहरू अन्यायमा परिरहेको हुनाले उनीहरू संघर्ष समितिको माध्यमबाट वा व्यक्तिगत रूपमा पनि अधिकार प्राप्तिका लागि संघर्षरत छन्। अर्कोतिर कतिपयलाई आफ्नो अधिकारको बारेमा पनि जानकारी नभएको र अधिकार प्राप्त गर्न के गर्ने भन्ने चेतना पनि नभएको अवस्था छ। जलविद्युत् परियोजना र हाइभोल्टेज विद्युत् प्रसारण लाइनका परियोजनाहरूबाट आदिवासीहरू र स्थानीय जनताहरूको आधारभूत हक अधिकारहरू प्रत्याभुत गर्नेभन्दा पनि त्यसलाई हनन गर्ने काम धेरै भइरहेकोले राज्य पक्ष एवं निजी क्षेत्र र आदिवासीहरू एवं स्थानीय जनताहरू द्वन्द्वरत छन् र यो समस्या भन्नु गहिरो र जटिल हुँदै गएर यस्तो परियोजनाहरू कार्यान्वयन गर्न नसकिने अवस्था निर्माण हुँदै गएको देखिन्छ। तथापि, समय धेरै घर्किसकेको छैन। निम्न सुझावहरूलाई छिटोभन्दा छिटो कार्यान्वयन गर्ने पूर्ण प्रतिबद्धता भयो भने यसले द्वन्द्वको न्यूनीकरण मात्र होइन त्यसको अन्त्य नै गरेर विकास र निर्माण कार्यलाई गति दिन सक्नेछ र विकास निर्माणको कार्यलाई समयमै सम्पन्न गरेर परियोजनाबाट प्रभावित आदिवासीहरू र स्थानीय जनताका साथै आम नेपाली नागरिकले विकासको प्रतिफल उपभोग गर्दै सुखी र समृद्ध जीवन यापन गर्न सक्ने परिस्थिति निर्माणमा जलविद्युत् परियोजना र हाइभोल्टेज विद्युत् प्रसारण लाइन परियोजनाको पनि सकारात्मक योगदान संभव हुनेछ।

५.१३.२. सुझाव

१. जल विद्युत् आयोजना र हाइटेन्शन विद्युत् प्रसारण आयोजना दुवै विद्युत्सँग सम्बन्धित भए पनि र यिनले आदिवासीहरू र स्थानीय जनताहरूलाई पार्ने प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष प्रभाव केही समान भए पनि कतिपय पक्षहरू फरक हुने भएकोले जलविद्युत् र हाइभोल्टेज विद्युत् प्रसारण लाइनको छुट्टाछुट्टै ऐन बनाउने।
२. संघीय संरचनातर्फ जाने क्रममा सयौं कानूनहरू निर्माण भइ रहेको अवस्थामा अब निर्माण हुने सबै नयाँ कानूनहरू नेपाल राज्यपक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानून र प्रतिबद्धताहरू विशेष गरेर अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ र आदिवासीहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्रसँग नवाभिने गरी बनाउने।
३. जलविद्युत् र हाइटेन्शन विद्युत् प्रसारणसम्बन्धी र यी दुवैले आदिवासीहरू, स्थानीय जनता र उनीहरूको जल, जंगल, जमीन, स्रोतलगायतमा पार्ने प्रभावसम्बन्धी विद्यमान कानून

- तथा नीतिहरूलाई नेपाल राज्यपक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानून र प्रतिबद्धताहरू विशेष गरेर अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ र आदिवासीहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्रसँग नबाफिने गरी संशोधन गर्ने र आवश्यक परे नयाँ कानून निर्माण गर्ने ।
४. जलविद्युत् आयोजनाको हरेक तहमा अर्थात आयोजनाको अवधारणा बनाउने, ईआए गर्ने, आयोजना बनाउने वा नबनाउने निर्णय गर्ने, भएको निर्णयलाई कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने, लाभको बाँडफाँड गर्नेलगायतका चरणहरू सबैमा आदिवासीहरू र स्थानीय जनताको पूर्ण, प्रभावकारी र अर्थपूर्ण सहभागिताको सम्बन्धमा कानूनी तथा नीतिगत सुनिश्चितता गर्ने ।
५. आदिवासीहरू र स्थानीय जनताको आधारभूत मानव अधिकारको सुनिश्चितता, संरक्षण, संवर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्नको लागि नेपाललगायत विश्व समुदायले स्वीकार गरिसकेको र कार्यान्वयनका लागि प्रतिबद्धता समेत जनाइसकेको स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी (एफपिक) लिने प्रक्रिया र संयन्त्र बनाउने र यसको लागि आवश्यक कानूनी, नीतिगत र प्रशासनिक सुनिश्चितता गर्ने ।
६. लाभको बाँडफाँड न्यायोचित ढंगले गर्ने कार्य सम्बन्धित आदिवासीहरू र स्थानीय जनतासँगको नीति निर्णयमा सहभागिता, परामर्श, मन्जुरी अनुसार तय गर्ने ।
७. जलविद्युत् र विद्युत् प्रसारण लाइनका सम्बन्धमा छुट्टा छुट्टै रोयल्टी कानून तथा नीति निर्माण गर्ने ।
८. जलविद्युत् अयोजना र विद्युत् प्रसारण लाइन आयोजनाले आदिवासीहरूलाई हितग्राही समूहभन्दा पनि अधिकारसम्पन्न समूहको रूपमा हेर्नुपर्दछ र यो नीति, कानून तथा प्रक्रियाहरू सबैमा भल्किनुपर्दछ ।
९. जलविद्युत् आयोजना र विद्युत् प्रसारण लाइन आयोजनाको योजना बनाउन शुरु भएदेखि आयोजना सम्पन्न हुँदासम्मको बेलामा पर्ने त्यसको तात्कालिक प्रभाव मात्र नभएर सम्पन्न भइसकेपछि पनि पर्ने प्रभावबाट प्रभावितहरू, खास गरेर अन्यायमा पारिएका वा परेकाहरूको लागि तत्काल सरल र सहज तरिकाले उपचार प्राप्त गर्न सक्ने वातावरण निर्माण गर्न आदिवासीहरूको प्रथाजन्य उपचार प्रक्रियालाई सुनिश्चित गर्दै सम्बन्धित प्रभावित आदिवासीहरूको सहभागिता र स्वतन्त्र अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरी लिएर उपयुक्त उपचार संयन्त्रको स्थापना गर्ने ।
१०. आदिवासी र अन्य जातजाति र लैङ्गिक रूपमा छुट्याइएको तथ्याङ्कलाई जलविद्युत् आयोजना र विद्युत् प्रसारण आयोजनामा सुनिश्चित गर्ने ।
११. आदिवासीहरूलाई जलविद्युत् आयोजना र विद्युत् प्रसारण लाइनको आयोजना दुवैले आदिवासी समुदायलाई सरोकारवाला, स्थानीय जनता वा स्थानीय समुदायको रूपमा व्यवहार नगरी अधिकारवालाको हैसियतमा व्यवहार गर्ने ।
१२. विद्यमान ट्रन्डलाई व्यवस्थापन गर्न जलविद्युत् आयोजना वा विद्युत् प्रसारण लाइनको आयोजना तथा प्रभावित क्षेत्रका आदिवासीहरू, स्थानीय जनता र सरोकारवाला सबैको सहभागिता र प्रतिनिधित्व हुने गरी उनीहरूसँग परामर्श गरी मन्जुरी लिएर छुट्टा छुट्टै व्यवस्थापन संयन्त्रहरूको निर्माण गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्री

अंग्रेजी भाषाका सन्दर्भ सामग्री

१. Davis, Shelton A. (n.d.) The World Bank and Indigenous Peoples. The World Bank. 272050WB0and0Indigenous0Peoples01public1
२. ESSD (2005) Environmental Impact Assessment Report of Khimti-Dhalkebar 220 kV Transmission Line Project. Final Report. Submitted to Nibstry of Environment, Science and Technology through Ministry of Water Resources and Department of Electricity Development Prepared and Submitted by Environmental and Social Studies Department (ESSD), Kathmandu. March 2006.
३. ESSD (2006) ABBREVIATED RESTTLEMENT ACTION PLAN of Khimti-Dhalkebar 200 KV Transmission Line Project. Final Report. Submitted to Transmission Line/Substaion Construction Department, Katmandu. Prepared by Environmental and Social Studies Department (ESSD), Nepal Electricity Authority, Kathmandu. May 2005.
४. HPR (2006) ANNUAL ENVIRONMENT MONITORING REPORT. 2005-2006 (2062-2063) Khimti I Hydro Power Project. Prepared by SWEKOGroner AS, Kathmandu. Submitted to ADB by Himel Power Limited. November 2006.
५. KEL (2013) Social Action Plan (SAP) of Kabeli-A Hydroelectric Project. Submitted by Kabeli Energy Limited, Kathmandu and Prepared by Hydro-Consult Engineering Limited, Kathmandu. July 2013.
६. NITI (2015) The Evolution of Benefit-Sharing policies and Programs in Nepal's Hydropower Sector: An Empirical Review. Prepared for International Center for mountain Development (ICIMOD). Draft submitted by NITI Foundation on April 15th 2016.
७. TEBTEBBA (2010) Towards and Alternative Development Paradigm: Indiegnoous People's Self-Determined Development. Philippines: Tebtebba Foundation.
८. UN (2015) Outcome document of the high-level plenary meeting of the General Assembly known as the World Conference on Indigenous Peoples. Resolution adopted

by the sixty-ninth session of General Assembly on 22 September 2014. A/Res69/2. 25 September 2014.
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/2

खस नेपाली भाषाका सन्दर्भ सामग्री

९. आइएलओ (२००८) अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित महासन्धि नं १६९ । काठमाडौं: अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन र नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकारको वकिल समूह 'लाहर्निप' । असार २०६५ ।
१०. आ.ज.उ.रा.प्र. (१९९६)प्रस्तावित राष्ट्रिय जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान स्थापना गर्ने सम्बन्धी प्रतिवेदन (भाग-१) मूल प्रतिवेदन । काठमाडौं: आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान । वि.सं. २०५२ ।
११. मानव अधिकार उच्चयुक्तको कार्यालय (२०१०) आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्र । नेपाल मानव अधिकार उच्चयुक्तको कार्यालय - नेपाल ।
१२. नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (२०१३) स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारी सहितको मन्जुरीको (कार्यान्वयनका लागि) संयन्त्र (निर्माण) निर्देशिका । नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ जलवायु परिवर्तन तथा रेड साभेदारी कार्यक्रम, काठमाडौं, नेपाल । ८ अप्रिल २०१३ ।

अनुसूची

अनुसूची १ स्थलगत अध्ययनका सहभागीहरूको सूची

niti

FOUNDATION

 NITIFOUNDATION FOUNDATIONNITI

WWW.NITIFOUNDATION.ORG

HOUSE NO: 68 DUGAR MARG, NAXAL- BHAGWATI BAHAL, KATHMANDU, NEPAL